

मी... बोलतोय / बोलतेय (स्वगत)

सौ. आरती अनिल लाटणे

मी... बोलतोय / बोलतेय
सौ. आरती अनिल लाटणे
जवाहरनगर वाय कॉलनी, घर नंबर २१ / १४८९
इचलकरंजी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर
मोबा. नंबर. ९९७०२६४४५३

सर्वाधिकार :
सौ. आरती अनिल लाटणे

प्रकाशक :
दादासाहेब काका जगदाळे
तेजश्री प्रकाशन
महालिंग मळा, यशवंत कॉलनीजवळ
मु.पो. कबनूर, ता. हातकणंगले
जि. कोल्हापूर -४१६१३८
मोबा. ८२७५६३८३९६

प्रथमावृत्ती : २५ जुलै, २०२०

रेखाचित्रे :
श्री. अमोल जाधव, इचलकरंजी

मुखपृष्ठ :
श्री. शरद कुंभार, इचलकरंजी

मुद्रक :
भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर

ISBN : 978-81-944604-8-0

मूल्य : रु. ११०/-

अर्पणपत्र

बालपणापासून माइयावर चांगल्या व परखड विचारांचे संस्कार करणारे माझे आई-वडील, ज्यांचा माइया जडणघडणीत अनमोल वाटा आहे त्या माइया आईवडिलांना प्रथम मी नतमस्तक होते.

मला लहानपासूनच वेगवेगळ्या गोष्टींचा त्यांच्या भूमिकेत जाऊन एक वेगळा विचार करण्याचे वेड आहे. उदाहरण घ्यायचे तर ज्या बाहुलीशी मी खेळायचे ती बाहुली जणू काही माइयाशी बोलते आहे असे समजूनच मी खेळत असे. अर्थात हा माझा छंद पुढे वाढतच गेला आणि मी जेव्हा शिक्षिका म्हणून काम पाहू लागले तेव्हा त्या त्या शाळेत मी हा उपक्रम आवर्जून घेत आले. अगदी माता पालकांसाठी देखील मी... बोलतेय हा उपक्रम मी राबवला. स्वतः विद्यार्थ्यांना त्या त्या पात्रात शिखन स्वगत व्यक्त करता यावे, आणि त्यानिमित्ताने नाण्याची दुसरी बाजू जनतेपर्यंत पोहोचावी हा माझा प्रामाणिक प्रयत्न आहे.

या दृष्टीने प्रयत्न करणाऱ्या माइया सर्व बालचमुंना माझी ही पुस्तकखूपी भेट.

लेखणीतील शब्दांगणास नमस्कार

मनाची तगमग, जीवाची धडपड
सुख दुःखाची संवेदना, झेली शब्दातील तरंग,
लेखणीतील शब्दांच्या, सागर लाटा
जणू वाचकांसाठी असे ऑक्सीजन साठा.....

अशा काव्यपंक्ती सुद्धा कमीच पडाव्यात असे लेखन साहित्य असणाऱ्या साहित्यिका सौ.आरती अनिल लाटणे या अद्यापिका आहेत. अध्यपनाच्या कामामध्ये त्यांनी स्वतःला पूर्णतः वाहुन घेतलेले आहे. त्याचबरोबर ललितलेख, कविता, काव्यसंग्रह, बालकथा असे बरेच लेखन साहित्य लिहण्याचा छंद त्यांना आहे.

बाजारामध्ये विद्यार्थ्याकरीता बरीच पुस्तके पहायला व वाचायला मिळतात. तरीदेखील विद्यार्थी निबंध, भाषण, उतारे, लिहीताना स्वतः तयार करतांना गोंधळून जातात.असे होवू नये याकरीता सौ. आरती अनिल लाटणे यांनी तुर्तास 'मी... बोलतोय/ बोलतेय' या पुस्तकाचे प्रकाशन केलेले आहे. या पुस्तकात विद्यार्थ्यांना - मी पुस्तक बोलतोय, मी महापूर बोलतोय, मी मोबाईल बोलतोय इ.अशा विषयांवर स्वगत कसे लिहावे याबाबत उत्तम प्रकारे मार्गदर्शन केलेले आहे. विद्यार्थ्यांनी सदर पुस्तकाचे वाचन केलेस ऐन वेळी कोणत्याही विषयावर बोलायला अथवा लिहायला सोपे जाईल . साध्या सोप्या भाषेमध्ये विद्यार्थ्यांना सहज आत्मसात होईल अशा स्वरूपामध्ये लेखन साहित्याची मांडणी करून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रमाणिकपणे प्रयत्न केलेला दिसून येतो. लेखनाची सुरुवात कशी करावी, पद्यामध्ये कसे मांडावे, पॅरेग्राफ कोठे घ्यावा, विषयाचा शेवट कोणत्या पद्धतीने करावा असे आशय त्यांच्या लेखनातून दिसून येतात. त्यांचे लेखन साहित्य मनाला स्पर्श करणारे आहे.

एकंदरीत त्यांनी वास्तविकतेचा आणि भविष्याचा वेध घेवून बोली भाषेचे भांडार सदर पुस्तकामधून वाचकांसमोर खूले केल्याचे दिसून येते. त्यांचे लेखन साहित्य प्रभावशाली, वैचारीकतेची जडण-घडण घडवून आणणारे, रसीकांसाठी आनंददायी, हृद्यस्पर्शी, प्रेरणादायी, रचनात्मक बांधणीचे आहे. तेव्हा त्यांच्या सदर पुस्तकाचे व इतर लेखन साहित्यांचे मनोमन स्वागत केले जाईल अशी आशा वाटते. त्यांच्या या पुस्तकास व इतर लेखन साहित्यास माझ्या भरभरून शुभेच्छा आहेतच तसेच पुढील काळातही त्यांच्या लेखणीतून अशीच साहित्य सेवा घडत राहो हीच सदिच्छा!

हार्दिक हार्दिक शुभेच्छा!

शुभेच्छुक

सौ. माधुरी सपाटे

प्रशासन अधिकारी पंचायत समिती करमाळा

लेखिकेचे मनोगत

‘मी...बोलतोय/बोलतेय’ हे पुस्तक लिहिण्यापूर्वी, मी जास्तीत जास्त किती आणि कोणत्या गोष्टींचे स्वगत या पुस्तकात समाविष्ट करू शकेन ? या गोष्टींचा मी फार विचार केला. कारण नैसर्गिक गोष्टी, मानवनिर्मित गोष्टी, ज्येष्ठ समाजसेवक, यशस्वी पुरुष, यशस्वी स्त्रिया इ. विषयांचा आवाका भला मोठा आहे. तरीदेखील सारासार विचार करूनच काही निवडक बाबींचा समावेश या पुस्तिकेत केला आहे. त्यातूनही विद्यार्थ्यांना पचेल रुचेल अशा शैलीत स्वगत मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

या पुस्तकातील प्रत्येक लेख वाचकाला एक वेगळीच प्रेरणा व ऊर्जा देऊन जाईल. लेखनातील प्रत्येक गोष्ट पुरेपूर अभ्यास करूनच मांडलेली आहे. हे पुस्तक लिहिण्यापूर्वी मा. प्रा. डी. बी. पाटील यांचे ज्ञानदीप, मा. विद्यावाचस्पती डॉ. ज्ञानेश्वर तांदळे यांनी लिहिलेली महान व्यक्तींवरील पुस्तकांचा खास अभ्यास केला आहे. कोणतीही गोष्ट रंजकतेसाठी अवास्तव वाढवलेली नाही अथवा असत्य असे काही मांडलेले नाही. जर काही गोष्टी रुचल्या नाहीत तर वाचकांनी अवश्य कळवावे.

हे पुस्तक तयार करताना जास्तीत जास्त साधी सोपी भाषा वापरण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मला खात्री आहे हे पुस्तक विद्यार्थ्यांबरोबरच पालकांनाही आणि हौशी वाचकांनाही नक्कीच मार्गदर्शक ठरेल.

पुस्तक वाचकांच्या हाती येईपर्यंत मला ज्ञात-अज्ञात अनेक मान्यवरांनी मदत केली. मा. संपतराव गायकवाड साहेब यांनी सुंदर व वेचक अशी प्रस्तावना देऊन वाचकांना प्रेरित केले. श्री. शरद कुंभार यांनी सुबक, सुंदर मुखपृष्ठ काढून पुस्तकाला जीवत्व प्राप्त केले आणि श्री. अमोल जाधव

यांनी सहजसोपे चित्र रेखाटन करून पुस्तकातील प्रत्येक लेख बोलका केला या सर्व मान्यवरांना मी मनापासून धन्यवाद देते आणि सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानते.

हे पुस्तक नक्कीच सर्व विद्यार्थ्यांना आणि पालकांनाही मार्गदर्शक ठरेल अशी आशा वाटते. म्हणूनच, तुम्हा सर्व मुला-मुलींचे आणि सूझ वाचकांचे मनापासून स्वागत करते.

H

प्रस्तावना

‘मी... बोलतोय/बोलतेय’ हे सौ. आरती अनिल लाटणे शब्दांशी रमणाऱ्या व जि.प. कडील प्राथमिक शिक्षिका असणाऱ्या लेकीनं संवेदनशील मनानं निर्माण केलेलं हे पुस्तक म्हणजे मुलांसाठी अद्भुत ठेवा आहे.

‘आधी केले मग सांगितले’ या उक्तीप्रमाणे पुस्तकाचा जन्म झाला आहे. विद्यार्थ्यांना त्या त्या पात्रात शिरून स्वगत व्यक्त करता यावे हा लेखिकेचा प्रामाणिक प्रयत्न आहे.

मुलांच्या मनावर संस्कार करणे म्हणजे त्यांच्या डोक्यात कालबाह्य निरुपयोगी रूढी भरवणे आणि त्यांच्याकडून निरर्थक स्तोत्रांची घोळंमपट्टी करून घेणे नव्हे, तर त्यांना नीती-अनीतीच्या शाश्वत तत्वांची, जीवनमूल्यांची ओळख करून देणे व त्यांच्यात तर्कशुद्ध बुद्धीने विचार करण्याची क्षमता निर्माण करणे होय. सौ. आरती यांनी लिहिलेली वीस मनोगते याच धर्तीवर आहेत.

लिहावयाची इच्छा होणे हे जिवंत बुद्धीचे लक्षण आहे. विचार केल्याशिवाय लिहिता येत नाही. विचार सुचतात म्हणून लिहिणे अपरिहार्य होते. लेखन व विचार यांचा अन्योन्यसंबंध आहे. आपले विचार स्पष्टपणे सोप्या भाषेत मांडता येणे ही कला सौ. आरती यांना सहजसाध्य आहे.

पुस्तक, मोबाईल, पाटी-पेन्सिल, महापूर, शेवटचा बेंच, तोटी, पक्की सडक, पूरग्रस्त बालिका, सरकारी शाळा, इमारत हे सर्व आपल्या अंतःकरणात वास करणारे आहेत. शालेय वयात या बाबी मुलांशी बोलू लागल्या तर मुलांना वेगळा आनंद मिळेल. प्रत्येक गोष्ट आपल्या काळजाला भिडणारी आहे, याचा प्रत्यय मुलांना येईल. आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग असल्याची जाणीव होईल. राणी लक्ष्मीबाई, सावित्रीबाई फुले,

बहिणाबाई चौधरी, कल्पना चावला, सुभाष बाबू, लोकमान्य टिळक, रविंद्रनाथ टागोर, बालगंधर्व यांची सध्याच्या पिढीसाठी मनोगते म्हणजे विचारांची मेजवानी आहे. आम्ही जगताना केलेली धडपड वाया जाऊ नये, देशाला उज्ज्वल भविष्य लाभावे यासाठी ही मनोगते मुलांसाठी प्रेरणादायी आहेत. या पुस्तकामुळे बुद्धी पल्लवित, मन प्रभावित होईल. सौ. आरती यांचे हे पुस्तक प्रत्येक शाळेत जावे. वाचनाचा छंद म्हणजे नक्षत्रांचं लेणं लाभणं होय.

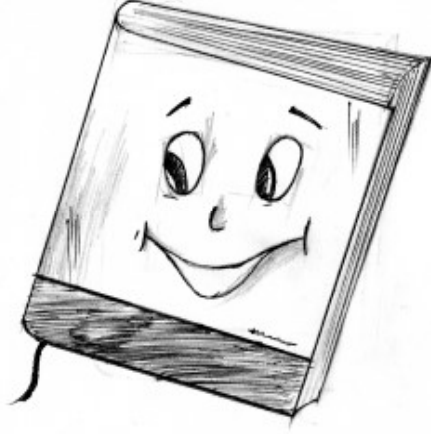
संपतराव गायकवाड
(माजी. सहाय्यक शिक्षण संचालक)

अनुक्रमणिका

१. मी पुस्तक बोलतोय...११
२. मी महापूर बोलतोय ...१४
३. मी मोबाईल बोलतोय...१९
४. मी पाटी-पेन्सिल बोलतेय-१...२३
५. मी शेवटचा बेंच बोलतोय...२७
६. मी तोटी बोलतेय...३०
७. मी पक्की सडक बोलतेय...३३
८. मी पाटी पेन्सिल बोलतेय-२....३६
९. मी सरकारी शाळेची इमारत बोलतेय...३९
१०. मी पूरग्रस्त बालिका बोलतेय...४३
११. मी लोकमान्य टिळक बोलतोय ...५०

१२. मी बालगंधर्व बोलतोय ...५३
१३. मी रवींद्रनाथ टागोर बोलतोय ...५७
- १४ . मी राजर्षी शाहू महाराज बोलतोय ...५९
१५. मी सुभाषचंद्र बोस बोलतोय... ६२
१६. मी राणी लक्ष्मीबाई बोलतेय...६५
१७. मी सावित्रीबाई फुले बोलतेय...६९
१८. मी अवकाशयात्री कल्पना चावला
बोलतेय...७२
१९. मी अन्यायग्रस्त बालिका /
महिला बोलतेय...७६
२०. मी बहिणाबाई चौधरी बोलतेय....८२

१. मी पुस्तक बोलतोय...

काल एका बालकाच्या हाती मला सोपवले होते. रंगीबेरंगी विविध चित्रांनी सजलेले माझे आकर्षक रूप पाहून ते मूल रडू विसरून खेळू लागले. माझ्यामधल्या छोट्या चित्राला त्याच्या इवलुशा हाताने रंगवू लागले. बोट ठेवून वाचण्याचा प्रयत्न करू लागले. हे सर्व पाहून मला केवढा आनंद झाला म्हणून सांगू! मी खूपच उतावीळ झालो, या मुलाला असाच माझा सहवास देऊन मी त्याला खूप खूप ज्ञानी करायचे असे मनोमनी ठरवूनच टाकले जणू, त्याच्याबरोबरच मी त्याच्या शाळेत गेलो. शाळेत माझे भावडे, बोलक्या भिंती, आकर्षक शालेय आवार पाहून ते बालक खूप आनंदित झाले. “अहो कोण म्हणून काय विचारता? मी तुमचे लाडके पुस्तक बोलतोय..... ओळखलं ना!”

“रोज तुझ्या पिशवीत कसा हवा तसा मला ठेवून देतोस ना! कधी माझे कान दुमडलेले, कोपरे फाटलेले, मध्ये चित्रविचित्र रंगवून बेढब केलेले, चुरगळलेली काया पाहून तर मला फार वाईट वाटते रे. कधी समजणार तुला माझे महत्त्व? म्हणून मीच आज विचार केला, चला या मुलांना आपणच आपले स्थान पटवून देऊन. शाळेच्या वर्गावर्गात भरभरून

पुस्तकं असतात. गावागावात मोठमोठी वाचनालये आहेत, हल्ली तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने कित्येक पुस्तकाच्या मोठमोठ्या पीडीएफ उपलब्ध आहेत पण वाचते कोण होय ना!

ग्रंथ हेच गुरू. वाचाल तर वाचाल. पुस्तक वाचा आणि ज्ञानी व्हा. असे बरेच मोठमोठे सुविचार पाहिले आणि मनात सहज विचार आला, हे सुविचार फक्त वाचण्यासाठी व लिहिण्यासाठीच आहेत की काय? कारण जेवढा अर्थ वरील सुविचारामध्ये आहे तेवढ्या अर्थाने तुम्ही मंडळी मला कधी वाचताना दिसतच नाही. माझे क्षेत्र खूपच मोठे आहे. माझा पसारा अर्थात ज्ञान आवाका अफाट आहे. तुम्ही आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत जरी माझे वाचन करीत राहिलात तरी अथांग सागराच्या पाण्यातील एका थेंबाएवढीही बरोबरी होऊ शकणार नाही. एवढा अफाट ज्ञानसागर माझ्यात भरलेला आहे. आश्चर्य वाटले ना तुम्हाला! परंतु ते खरे आहे.

भाषिक, वैज्ञानिक, भौगोलिक, सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक, साहित्यिक, गणितीय इ. अनेकविध स्वरूपांत माझे लेखन, प्रात्यक्षिक असे ज्ञान पुस्तक रूपात मांडलेले आहे. फक्त एक उदाहरण सांगतो भाषिक हा एकच घटक घेतला तर त्याचे कितीतरी प्रकार पडतात. आता हेच पाहू ना, भाषा म्हटले की त्याची लिपी आलीच आणि लिपी म्हटले की त्याची लेखन पद्धती, वाचन पद्धती, शुद्ध-अशुद्ध, त्याचे व्याकरण, त्याचे साहित्य प्रकार..जसे की कविता, पाठ, कथा, कादंबरी, शोधनिबंध, आत्मकथन इ. असे अनेक प्रकार आहेत. शिवाय त्यातील प्रत्येक घटकाचे विविध प्रकार आहेत. जसे की लेखनपद्धतीची कितीतरी पुस्तकं आहेत. अशा अनेक प्रकारांनी एक एक भाषा सजली आहे. हे झाले एका भाषा विषयाचे. अशा अनेक प्रकारच्या भाषा अस्तित्वात आहेत. अर्थात बोलल्या जातात आणि लिहिल्याही जातात. मग विचार करा, केवढा ज्ञानसागर माझ्यात सामावलेला आहे.

जसे निसर्गाचे सौंदर्य तुम्ही पाहिल्याशिवाय कळत नाही; तसेच पुस्तकाचे वाचन केल्याशिवाय हा ज्ञानकुंभ तुम्हाला मिळणार नाही. जो माणूस जास्तीत जास्त वाचन करतो तो ज्ञान समृद्ध होतो. असा माणूस

भाग्यवान म्हणावा लागेल. कारण तो समाजात ताठ मानेने जगू शकतो. वाचनाने माणूस भूतकाळातील घटनांचा अभ्यास करून वर्तमानात जीवन कसे जगावे, याचा तर अंदाज बांधतोच शिवाय भविष्यातील घटनांविषयी जागरूक राहतो. आपल्या सभोवताली क्षणाक्षणाला हजारो घटना घडत असतात. तुम्ही जर वर्तमानपत्राचे वाचन करीत नसाल तर तुम्हाला त्याचे ज्ञान होणार नाही. सांगायचा मुद्दा हा की तुम्ही माझे मन लावून वाचन करा, ज्ञानसंपन्न व्हा. मनापासून जपणूक करा.

मग काय, कराल ना वाचन आणि हो माझी हाताळणीही तशी जपूनच करा बरं!’’

धन्यवाद.

तुमचेच
लाडके पुस्तक

२. मी महापूर बोलतोय ...

“जलप्रलय, शैद्धरूप, अशी नावं दिलात मला! एवढ्यानेच घाबरलात?? अरे मानवा, मी किती सहन करायचे तुझे कारनामे? चारीबाजूने चिरडलास की रे मला! मला माझे पुरते नदीपात्र तरी शिल्लक ठेवलास का? घाणीने, कचऱ्याने जीव अगदी मेटाकुटीला आला की रे माझा. अरे मानवा, सावर स्वतःला नाहीतर एक दिवस पूर्ण पृथ्वी जलमय होईल ना तेव्हा तुला कळेल खरंच जलप्रलय किंवा रुद्रावतार म्हणजे काय असते ते!!! ओळख पटली ना माझी? ओळखलंत का मला? असं तुम्हाला आत्ता विचारण्याची गरजच मला वाटत नाही. कारण मला ओळखत नाही असं आज कोणी राहिलंय असं मला वाटत नाही. ५/८/२०१९ रोजीची रात्र तुम्हा सर्वांच्यादृष्टीने काळरात्र ठरावी असा माझा जन्म. अर्थात, मी आहे महापूर. माझ्या आईने पाणी पात्राबाहेर फेकण्यास सुरुवात केली तेव्हाच माझा जन्म झाला. मी जोपर्यंत आईच्या आसपास खेळत होतो तोपर्यंत मलाही छान वाटायचे; कारण त्यावेळी महा ही पुष्टी माझ्या नावापुढे आलेली नव्हती ना! शिवाय माझ्या आईजवळ मी सुरक्षित होतो. तुम्ही लोकही माझं भरभरून कौतुक करायचे. रोज नवे पर्यटक मला भेटत होते. माझे गोंडस रुपडे पाहण्यासाठी आबालवृद्ध येत, कोण नैवेद्य आणतं तर कोण नारळ.

माइयाबरोबर फोटो काढण्यासाठी सर्वांचीच धडपड होती, तुम्ही काय.. त्याला सेल्फी म्हणता ना.. हां तेच. या कालावधीत तुम्हा सर्वांचे मोबाईल जणू माइयासाठीच आहेत असं मला वाटू लागले.

माइया आगमनाचे स्वागत करता करता एक दिवस महाभयंकर असे वातावरण निर्माण झाले. खावून सुस्थावलेल्या मुलासारखा माझा आकार वाढू लागला. प्रशासनाच्या गाड्या, 'लोकांना घरातून बाहेर पडा, सुरक्षित ठिकाणी जा' म्हणून सांगू लागल्या; परंतु पै पै साठवून उभारलेलं घरकुल व कष्टाने सजवलेला संसार सोडून लोकांना बाहेर पडू वाटेना. आईचे अंगण सोडून मी हळूहळू मानववस्तीत शिरू लागलो. हा हा म्हणता माझा आकार इतका वाढत गेला नव्हे फुगत गेला की गावाचे चरणस्पर्श घेऊन परत फिरणारे माझे पाणी आज गावात नव्हे तर घराघरांत शिरले. माइया आगमनाची चाहूल लागूनही न जुमानणारे व माइयावर विश्वास नसणारे सारेच झोपेत होते. मी मात्र घराघरांत हुंदडत होतो. सुरुवातीला मी लोकांच्या सहवासासाठी आतुर झालो होतो; मात्र माइया येण्याने जो प्रलय झाला त्यामुळे मीदेखील अस्वस्थ झालो. लोकांची पुरती घाबरगुंडी उडाली. कित्येक लोक घरातच अडकून पडले. रात्रीच्या कालावधीत अचानक वाढलेल्या माइया पाण्याचा कोणाला अंदाजही नसावा. वृक्षवल्ली झोपेत होती, बळीराजाने जीवापाड जपलेली गाई, बैल, शेळ्या, मेंढ्या, कोंबड्या, घराचे राखण करणारा त्यांचा कुत्रा, मांजर या सर्वांना मी माइया कवेत घेतले. सर्वत्र हाहाकार उडाला. जो तो जीव वाचवण्यासाठी धडपडू लागला. घोड्यापासून गुड्यापर्यंत, गुड्यापासून कंबरेपर्यंत, कंबरेपासून डोक्यापर्यंत, अन् पहिल्या मजल्यापासून दुसऱ्या मजल्यापर्यंत असे वाऱ्याच्या वेगाने पाणी वाढू लागले. हा हा म्हणता कोल्हापूर, सांगली, इचलकरंजीसह अनेक गावांना पाण्याने विळखा घातला. अनेक गावांना बेटाचेच स्वरूप आले. अनेक गावांचा माइयाशिवाय इतरांशी संपर्कच तुटला. एवढे होवूनही माझा आकार अजून वाढतच होता. माझा आक्राळविक्राळ देह पाहून व माइया आईचे रौद्ररूप पाहून लोक भीतीने जीव मुठीत घेऊन सैरभैर झाले. पायाखाली पाणी, डोक्यावर पाऊस

असूनही घसा मात्र कोरडा अशी अवस्था झाली. दावणीला बांधलेली जनावरे दिसत होती, डोळ्यादेखत गोठा पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर जात असतानाही कोणी काही करू शकत नव्हते. सामान्य लोकांची साधी घरं केव्हाच बुडून गेली. गावात उंच असणाऱ्या घरात लोक आसरा शोधू लागले. थोड्याच वेळात तीही घरे गच्च भरली. आत्ता मात्र लहान मुले, स्त्रियांसह पुरुषवर्गाचाही आक्रोश सुरू झाला. शेवटचा पर्याय म्हणून परमेश्वराची आराधना प्रत्येकजण आपापल्यापरीने करू लागले. मदत तर कोणाला मागायची? जवळ तर कोणीच नव्हते. लाईट नाही, पिण्यासाठी पाणी नाही, फोनला रेंज नाही अशी सगळी अवघड परिस्थिती झाली. मदत कार्यासाठी बोट येईपर्यंत दिवस मावळू लागला. बोट येताच एकच गोंधळ उडाला. सगळेजण जीवाच्या आकांताने मदतीची भीक मागू लागले. बोटीची क्षमता कमी असल्याने गावातील सर्वच लोकांना एकाचवेळी सुरक्षित ठिकाणी पोहोचवणे शक्य नव्हते. आमीच जवानही मदतकार्यासाठी बोलावण्यात आले. जीवाची बाजी लावून जवानांचे कार्य चालू झाले. माझ्या विळख्यात अडकून पडलेल्या लोकांपर्यंत पाणी व खाऊ पोहोचवणे देखील कष्टाचे होऊन बसले. चार दिवस असेच गेले. मी हे सर्व उघड्या डोळ्याने पाहात होतो परंतु काहीच करू शकत नव्हतो. मला देखील जनतेचे हाल पाहावत नव्हते. म्हणूनच मी वारंवार नदीमातेची विनवणी करत होतो.

शेवटी जेव्हा माझ्या आईने स्वतःला सावरले तेव्हा कुठे माझा आवाका कमी होऊ लागला. माझा परतीचा प्रवास सुरू झाला. खरं सांगू, माझ्या येण्याने तुम्हा सर्वांना एवढा त्रास होईल हे मला माहीत नव्हते. मी आईकडे चाललो खरं पण एवढ्या कालावधीत जे काही अनुभवले ते सारेच अवर्णनीय होते. संकटात पडल्यावर माणूस जात-पात, धर्म, गरीब, श्रीमंत सगळे भेदभाव विसरून एकमेकांच्या मदतीला धावला. खिशातील चार पैशातील एक पैसातरी मदतीला देऊ लागला. स्वतःचा जोव धोक्यात घालून पुरातील लोकांना सुरक्षित ठिकाणी हलवण्यासाठी धडपडत होता. आमीच तर करावे तेवढे कौतुक थोडेच आहे. हल्ली असं ऐकलं होतं की,

माणसात माणुसकी राहिली नाही. परंतु हे साफ खोटे आहे. एवढ्या मोठ्या संकटात कोल्हापूर, सांगलीसह सर्व खेड्यापाड्यातील सर्वांनी खूप धीराने तोंड दिलेच; परंतु त्यांना सावरणारे हजारो हात पुढे आले. आजूबाजूच्या गावातून कपडा-लत्ता, जेवण, नाष्टा, औषधे, शुद्ध पाणी एवढेच नव्हे तर चांगला निवारा देखील लोकांनी पूरग्रस्तांसाठी उपलब्ध करून दिला.

सांगायला अभिमान वाटतो कोल्हापूरसारख्या सधन भागाला जेव्हा संकट येते तेव्हा सोलापूर, लातूर यांसारख्या दुष्काळी भागांनी मदत करावी हा खऱ्या अर्थाने माणुसकीचा गौरवच म्हणावा लागेल. पण खरं सांगू, माणूस माणसाची निसर्गप्रतिची कर्तव्ये विसरला. सर्व मानव जातीची क्षमा मागून मी तुमची चूक तुमच्या निदर्शनास आणू इच्छितो. कबूल आहे माणूस प्राणी बुद्धिमान आहे पण त्याची बुद्धी निसर्गाच्या विनाशास कारणीभूत ठरत आहे हे नक्की. माणसाला हाव खूप आहे मग ती संपत्तीची असो वा अन्य कोणती. लोकसंख्या जेवढ्या पटीने वाढली, तेवढ्या पटीने लोक नदीपात्रात वास्तव्य करू लागले. नदीचे पात्र कमी होऊ लागले माझ्या आईला मनसोक्त वाहताही येईना. माणसाने औद्योगिकदृष्ट्या खूप प्रगती केली. मात्र केरकचरा, केमिकलयुक्त सांडपाणी, दुर्गंधयुक्त गटान्या, प्लास्टिक, थर्मालसारखे न विरघळणारे टाकावू पदार्थ यांनी नद्या भरून आल्या. अरे मानवांनो, किती टाकणार ओझे. माझ्या आईचा श्वास गुदमरू लागलाय. कचऱ्याचे ढिगारे अंगाखांद्यावर ओझे बनून राहिले. वृक्षवल्लीपर्यंत पोहोचता न आल्याने आईची फक्त तडफडच होत राहिली. कारखान्याच्या केमिकलयुक्त पाण्यामुळे व गटाराच्या दुर्गंधीमुळे ती पुरती काळवंडली. काळी तर पडलीच पण तेवढीच कासावीसही झाली होती. तिची घुसमट माणसाला खरंच ओळखता आली नाही का ? आजपर्यंत तिने अवघी वसुंधरा प्रफुल्लित ठेवली. माणसाच्या प्रत्येक चुकीवर कानाडोळा करून त्याची तहानभूक जपली. शेतीबरोबरच लहान-मोठे उद्योगधंदे जतन केले. मात्र माणसाने वारंवार माझ्या आईवर अन्यायच केला. ठीक आहे प्रवाह थांबवून तुम्हा मानवाला उन्हाळ्यात पाण्याची गरज भागवता येते; मात्र याचा अर्थ असा नाही की तुम्ही तीचा सारा आवाकाच ताब्यात घ्यावा.

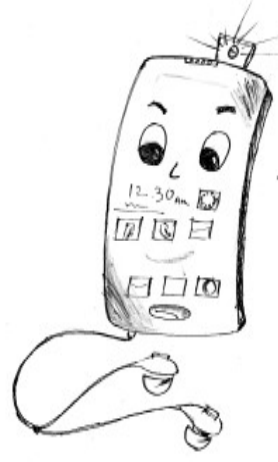
तुमच्या मर्जीप्रमाणे कुठे, कसे वाहायचे व कुठे, किती थांबायचे हेही तुम्हीच ठरवू लागलात. हेही समजून घेईल ती की तुमची गरज भागवणे हे तिचे पहिले कर्तव्य आहे. पण एवढीही तिची आडवणूक करू नका की तिला आवरणे तुम्हालाच कठीण होऊन बसेल. मलाच काय पण तिलाही नाही आवडत रे प्राणीमात्रावर वा वृक्षवल्लीवर हे संकट कोसळलेले.

मग काय घ्याल ना थोडे समजून. वाहू घा तिला तिच्या पात्रातून. नका जाऊ तिच्या पात्रात कोणी राहायला. घ्या थांबवून तिला हवं तेवढंय मात्र थोडे भान ठेवून. मग मला देखील तिच्या पात्रालगतच खेळता येईल. वाढलंच माझं बाळसं तर त्रास मात्र तुम्हालाच हेही विसरू नका.

ठीक आहे जातो मी. माझ्या येण्याने बरंच काही शिकला असाल असं मला वाटतं. मी मात्र वसुंधरेने साकारलेला खराखुरा माणूस अनुभवला.”

– महापूर

३. मी मोबाईल बोलतोय...

“हॅलो, ओळखलंत का मला ?

हो निश्चितच ओळखलं असणार. होय ना! अहो मला ओळखत नाही असं आता कोणी राहिला नाही. अगदी लहान मुलापासून वयस्क व्यक्तीपर्यंत सर्वांचाच मी लाडका आहे. अगदी हातातले खेळणेच म्हणा ना! पण आज काही मी तुम्हाला संदेश देत नाही वा कोणत्या गेमची माहिती देत नाही. तर आज मी आलोच तुमच्याशी मनसोक्त गप्पा मारायला.

तुम्हाला माहिती आहे जगातला पहिला मोबाईल कोणी तयार केला ? सांगतो ऐका. जगातला पहिला मोबाईल फोन मोटोरोला कंपनीच्या मार्टिन कूपर ह्या व्यक्तीने १९७३ साली विकसित केला, एवढेच नव्हे तर त्याने तो वापरूनही दाखवला. तेव्हा त्याला कल्पना तरी आली असेल का, हा मोबाईल जगात खूप मोठी क्रांती घडवून आणेल.

खरंच आहे माझ्यामुळे तंत्रज्ञान क्षेत्रात खूप मोठी प्रगती झाली आहे. सर्वत्र माझा वापर अपरिहार्य झाला आहे. जणू माझी तुम्हाला सवयच झाली आहे. सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत मी तुमच्या जवळच असतो. थोडा वेळ जरी मी नसलो तरी तुम्हाला करमत नाही. जसे की माझ्याशिवाय जगणंच आता शक्य नाही असंच वाटतं ना!

अगदी बरोबर माझे भरपूर फायदेही तुम्ही करून घेतले आहेत. जसे की थोड्या वेळात भरपूर संदेश देता येऊ लागला. महिलांना बाहेर वावरताना

मी... बोलतोय / बोलतेय । १९

सुरक्षित वाटू लागले. तुम्ही बाहेर असाल तेव्हा घरी फोन करून तुमची खुशाली कळवू शकता. आजकाल शाळा, महाविद्यालयातूनही वेगवेगळ्या वेबसाईटवरून अभ्यासासाठी माझा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. प्रवासाला निघताना रस्ता कोणाला विचारावा लागत नाही GPS च्या साहाय्याने प्रवास अगदी सोयीचा झाला आहे ना!

अहो तरुण तार्ई-दादांना ऑनलाईन जॉबही आजकाल उपलब्ध होत आहेत. घरातील लाईट गेली असेल तर माझ्या प्रकाशाचा वापर करू शकता. तुम्हाला माहीत आहे माझ्यामुळे व्यापारी क्षेत्रात तर कमालीची प्रगती झाली आहे. घर बसल्या आपण खरेदी, विक्री करू शकतो. एक नाही अनेक कंपन्या आपल्या पुढे उभ्या असतात. लाईट बिल, पाणी बिल, बँकेतील पैसे काढणे, भरणे, प्रवासाचे तिकीट बुक करणे, अशी अनेक कामे आपण घरी बसून करू शकतो. घरात बसून असणाऱ्या आजी-आजोबांचे वा आईचे एकटेपण आता राहिले नाही. वेळ कसा घालवायचा हा प्रश्नच आता राहिला नाही. अगदी लाईट नसली तरी त्यांच्या आवडीचा T.V. कार्यक्रम माझ्या साहाय्याने बघू शकतात. कसलेही व कधीही तातडीचे संदेश आपण एकमेकांना देऊ शकतो. मुख्य म्हणजे मोबाईल सर्वांना परवडेल एवढ्या कमी किमतीतही मिळत असल्याने गरिबांपासून श्रीमंतांपर्यंत सर्वांना सहज उपलब्ध झाले आहेत.

परवाच नाही का महापूर आला तेव्हा सर्वांशी संपर्क साधने माझ्यामुळेच तर शक्य झाले. पुरामुळे सुट्टी मिळाली आणि बराच वेळ मुलांचा माझ्यावर गेम खेळण्यात गेला, होय ना ? एवढे सगळे फायदे बघून तुम्हाला वाटले असेल, आईबाबा उगाच आम्हाला रागवतात, मोबाईल फार वापरू नकोस म्हणून. परंतु खरं सांगायचं तर माझे जेवढे चांगले फायदे आहेत ना तेवढे गंभीर तोटे देखील आहेत. ऐकायचे तुम्हाला ?

ऐका तर, माझा वापर हे वरदान ठरावे असंच नेहमी मला वाटतं. काही महत्त्वाच्या ठिकाणी, महत्त्वाच्या कामासाठीच माझा वापर सर्वांनी करावा असं वाटतं, परंतु असं होताना दिसत नाही. मनात येईल तेव्हा तुम्ही मोबाईल घेऊन बसता, तासन्तास गेम खेळत असता. तुम्हाला माहीत

आहे यामुळे तुमच्या तब्येतीवर वाईट परिणाम होऊ शकतो. गेम कंपनीने HIGH CONCENTRATION च्या बनवलेल्या असतात. त्यामुळे खूप एकाग्र होऊन गेम खेळावा लागतो. त्यामुळे पुन्हा अभ्यासाला जेवढी हवी तेवढी एकाग्रता राहत नाही. बऱ्याच गेम्स थ्रीडी स्वरूपाच्या व हायस्पीडच्या असतात. मुलांना कमी गतीच्या गोष्टीची आवड राहत नाही. त्यामुळे अभ्यास तर सोडाच त्यांचा स्वभावही चिडचिडा होऊ लागतो.

मोबाईलमधून अर्थात माइयातून सतत विद्युत चुंबकीय लहरी बाहेर पडत असतात. हे तरंग शरीरातील पेशींना हानी पोहोचवतात. एकाग्रता कमी होणे, डोळ्याची जळजळ होणे, उमेद कमी होणे, मोतीबिंदू होणे, चक्कर येणे, थकवा येणे, अल्झायमरसारखा जीवघेणा रोग होणे, इ. गंभीर समस्या आता मोठ्या प्रमाणावर वाढताना दिसत आहे. एक वेळ अशी येईल की, तुम्हाला तुमचे हे सुंदर डोळे कायमचे गमवावे लागतील किंवा तुम्हाला मनोरुग्ण म्हणवून घ्यावे लागेल. चालेल तुम्हाला ? नाही ना. मग आपण यावर उपाय तर शोधलाच पाहिजे. कोणत्याही समस्यावर तोडगा हा निघतोच. बघू या आपणाला काय करता येते ते...

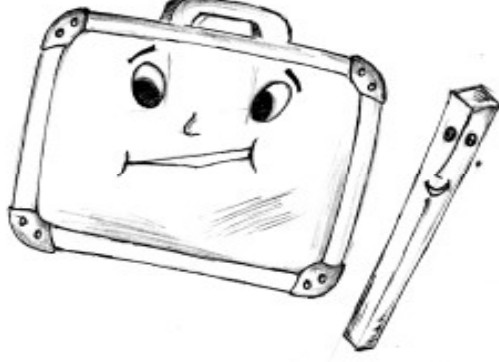
-) प्रथम आपण माझा गरजेपुरताच वापर करावा. अनावश्यक चॅटिंग करत बसू नये.
-) एकटेपणा घालवण्यासाठी एखादे पुस्तक वाचा आणि गेमचा वापर कमी करा.
-) आवश्यकता असेल तरच फोन करा नाहीतर पुढच्या व्यक्तीच्या कामात व्यत्यय आणू नका.
-) आपला वैयक्तिक डाटा कोणी चोरून घेणार नाही ना याची काळजी घ्या.
-) मला शक्य तेवढे शरीरापासून दूर ठेवा.
-) वाहन चालवताना माझा वापर कटाक्षाने टाळा.
-) रात्री झोपताना किंवा अंधुक प्रकाशात माझा वापर करू नका.
-) सर्वात महत्वाचे म्हणजे, माइयाबरोबर खेळ खेळण्यापेक्षा तुम्ही तुमच्या मित्र-मैत्रिणींबरोबर खेळा. बघा कशी रंगत येते. घरात आई, बाबा,

ताई, दादा यांचाशी बोला, खेळा.

-) पालकांसाठी माझे कळकळीचे सांगणे आहे, मुलांना जास्त वेळ मोबाईल देऊ नका. माझ्याशी जेवढा जास्त संपर्क तेवढे जास्त मूल तुमच्यापासून दूर जात आहे हे विसरू नका. घरात सर्वांच्यामध्ये मानसिक एकोपा राहायचा असेल तर घरात सतत संवाद घडला पाहिजे. एकमेकांच्या अडचणी वा सुख, दुःख एकमेकांना समजले पाहिजे आणि याचसाठी सर्वांनी एकमेकांसाठी वेळ दिला पाहिजे.
-) आपल्या लाडक्याला महागड्या वस्तू नको तर पालकांनी आपला अमूल्य वेळ द्यायला हवा.

समजलं ना माझ्याशी मैत्री कशी करावी ते. फक्त कामापुरतेच, होय ना!!”

तुमचा लाडका
मोबाईल

४. मी पाटी-पेन्सिल बोलतेय...-१

कोपन्यातून मूसमूस असा रडण्याचा आवाज येत होता म्हणून प्रसादने मागे वळून पाहिले. त्याला आश्चर्याचा धक्काच बसला. कारण त्याची लहानपणीची अर्थात बारा वर्षांपूर्वीची पाटी-पेन्सिल प्रत्यक्ष रडताना त्याला दिसली. त्याने डोळे चोळले आणि जरा जवळ गेला.

“आश्चर्य वाटलं ना! होय मी तुझी बालमैत्रिण पाटी-पेन्सिल बोलतेय. विसरलास ना मला. अरे, ज्या विद्यार्जनाची सुरुवात माझ्याबरोबर झाली, तुझ्या टपोऱ्या डोळ्यातील अश्रू जिने अंगाखांद्यावर झेलले, त्या पाटीला विसरलास! जिला फुटण्यापासून तू जीवापाड सांभाळलेस, त्या पाटीला विसरलास!! तुला अजून माझी किंमतच कळाली नाही रे. माझे महत्त्व कळले असते तर तू मला असे टाकूनच दिले नसतेस. मी काळीकुळकुळीत दिसावी म्हणून तू किती प्रयत्न करत होतास आठवले ना!”

प्रसाद क्षणभर गोंधळला. त्याने पाटी उचलून छातीशी धरली. पेन्सिल उजव्या हातात धरून पाटीवर एक गोल रेखाटला आणि लाडिकपणे पाटीला क्षणभर कुरवाळले. त्याला काही शब्दच सुचले नाहीत पण तो नकळत जुन्या आठवणीत रममाण झाला. पाटीला जवळ घेतल्यामुळे पाटीही थोडी गहिवरली आणि अधिकच बोलती झाली.

“प्रसाद ओळखलंत ना! मला माहीत होतंच तू कधीही मला विसरणार नाही. पण काय रे हल्ली माझी काही गरजच राहिली नाही की काय? ज्या पाटीसाठी तू जीव ओवाळून टाकायचास त्या पाटीला आज तुझ्या दप्तरात कोपन्यातही जागा राहिली नाही? तुला आठवतं, पहिलीत तुझा प्रवेश घेतला तेव्हा तुझ्या हातात फक्त पाटी-पेन्सिलच होती. काळीकुळकुळीत रंगाची, बाजूला एक ते दहा अंक मोजता यावे म्हणून रंगीत मणी आणि एक छोटी पेन्सिल. पाटीवर श्री गणेशा काढूनच पहिल्या दिवसाची सुरुवात व्हायची. तिथून पुढे अनेक वर्षे तुझी अन् माझी गट्टी पक्कीच होती. गुरुजींनी पाटीवर लिहून आणायला सांगितलेला अभ्यास छान अक्षरात कसा लिहिता येईल याकडे आवर्जून लक्ष दिले जायचे. पुन्हा पुन्हा लिहून पुसून जणू सगळा अभ्यास पाठांतरच होत होता. एखादा पाढा पाठ करायचा असेल तर गुरुजी सांगायचे पाढा पाच-दहा वेळा लिहा व पाठ करा. अशा वेळी वारंवार लिहून खरंच पाढे, इंग्रजी शब्द, सनावळ्या, गणितातील अवघड सूत्रे, प्रमेय, विज्ञानातील आकृत्या इ. एक ना दोन अनेक अभ्यासातील कठीण भाग चुटकीसरशी समजून जायचा शिवाय डोक्यात अगदी पक्का व्हायचा. माझा तुम्हाला फारमोठा फायदा हा होता की व्ह्यांची बचत व्हायची. मुळातच पिशवीत दोन किंवा तीन व्ह्या असायच्या त्यामुळे सरावासाठीचा सगळा अभ्यास माझ्यावरच पूर्ण व्हायचा. पुस्तका इतक्याच व्ह्याही जपून वापराव्या लागायच्या. अर्थातच मला म्हणजे पाटीलाही तितकंच जीवापाड जपलं जायचं. होय ना! जपणारच कारण माझी पहिली निर्मिती खापरापासूनची, चुकून जरी हातातून पडली तरी तुकडे पडणारच. तुमच्या मानाने ओझे जरा जास्तच परंतु वापरही तेवढा काळजीपूर्वक करावा लागायचा होय ना? तुमचे प्रेमही किती माझ्यावर, कोळश्याच्या साहाय्याने घासून घासून माझं रूप अगदी काळंकुळकुळीत व्हायचं, तुम्हाला पाहिजे तसं. माझा रंग फिकट होवू लागला की तुमची समज त्याहून मोठी म्हणे विद्या आली. तुम्ही हुशार झाला, होय ना!! मलाही फार छान वाटायचे रे, ‘चिमणी चिमणी वारा दे’ ऐकताना!

माझे ओझे कमी होण्याच्या दृष्टीने माझ्या निर्मितीत बरेच बदल होत

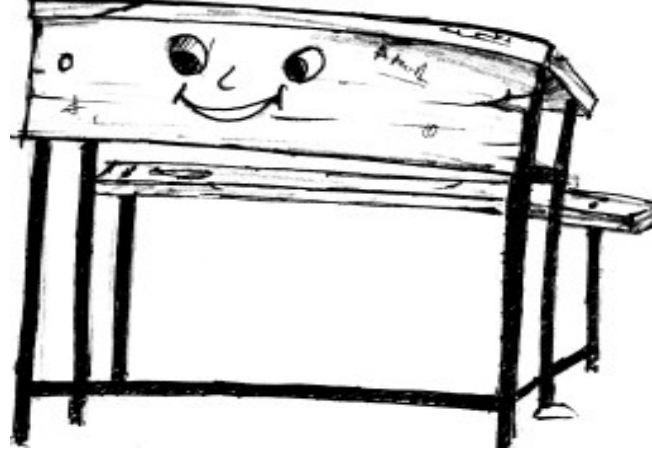

गेले. पत्र्याला काळा रंग देऊन पत्र्याची पाटी, पुठ्याची पाटी, प्लास्टिक पाटी, काचेची पाटी अशा विविध रूपांत माझी निर्मिती झाली. आता तर काय मी जादूची अर्थात डिजिटल रूपात बालकांच्याच काय पण मोठ्या व्यक्तींच्याही हातात असते. म्हणजे टी.व्ही., कॉम्प्युटर इ. मुळे कदाचित माझी गरजच उरली नाही की काय असेच वाटते कधी कधी. पूर्वी कसं मुलाचा शाळा प्रवेश म्हटले की माझी खरेदी प्रथम, नंतर पेन्सिलीचा पुडा आणि एक छोटा खाऊचा डब्बा असला की बरस! शाळा तयारी पूर्ण. आता मात्र असं काही राहिले नाही बाबा. मुलांना प्रवेश घेण्यापुरताच माझा वापर असतो म्हणायचे. इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेत तर तेवढाही मान आता मला राहिला नाही रे. शहराबरोबर खेड्यातही पाटी-पेन्सिल ही संकल्पना मुलांप्रमाणे पालकांनाही कालबाह्य वाटू लागली आहे. माझा वापर तर सोडाच माझे असणेही आता कालबाह्य होत चालले आहे. जणू मुलांच्या दप्तरातून माझे अस्तित्वच संपत चालले आहे. खूप वाईट वाटते रे प्रसाद. माझे बदललेले रूप जरी लोकांनी स्वीकारले तरी लोकांना माझे महत्त्व कळेल नक्कीच!

तसे पाहिले तर दप्तराचे ओझे कमी करण्याच्या मुद्यावरून नेहमीच चर्चा होताना दिसतात. मी म्हणते, एका एका विषयाच्या भ्रमसाठ वह्या वापरण्यापेक्षा शक्य त्या ठिकाणी पाटीचा माझा वापर करण्यात गैर काय आहे. पालकांनी हा विचार स्वीकारल्यास मुलांनाही पाटी वापरणे कमीपणाचे वाटणार नाही ना!! पूर्वी काही शिक्षणतज्ज्ञ म्हणायचे प्राथमिक शिक्षण पाटी-पेन्सिलीशिवाय अर्थात माझ्याशिवाय अपूर्णच आहे. मला मान्य आहे काळानुरूप शिक्षणपद्धतीत बराच बदल होत गेला. ई-लर्निंग पद्धतीमुळे भरपूर साहित्य उपलब्ध झाले आहे. शिवाय हव्या त्या स्वरूपात वह्याची पूर्तता होत आहे. उदाहरणार्थ : दुरेघी वही, एक रेघी वही, चौरसाकृती वही, चार रेघी वही, आडवे, उभे, तिरके रकाने असलेली वही इ. हव्या त्या प्रकारात वही उपलब्ध होत असल्याने अर्थातच वह्यांचा वापर वाढला. आणि बाजारात विविध रंगांच्या मण्यांच्या माळात अडकलेले माझे अस्तित्व नाहीसे होऊ लागले.

परंतु खरे सांगू माझ्या वापराने तुमच्या वहांची बचतच होणार आहे. एखाद्या गणिताचा सराव करताना तुम्हाला वहांची कितीतरी पाने खराब करावी लागतात; परंतु जर मी जवळ असेन तर कितीही वेळा लिहून पुसलास तरी मी काही खराब होत नाही वा पेन्सिल जरी संपली तरी तिची किंमत ही फार मोठी नसते. माझा पुसून पुनर्वापर करता येतो; मात्र वहीच्या पानावर एकदा लिहिले की पुन्हा त्यावर आपण लिहू शकत नाही होय ना! कबूल आहे एखादे महत्त्वाचे मुद्दे, सूत्रे, विविध संकल्पना इ. विस्मरण झाल्यानंतर पाहण्यासाठी लिहून ठेवाव्या लागतात; शिवाय परीक्षा ही कागदावरच्या लेखी स्वरूपात असते. याचा अर्थ असा नव्हे की माझा वापरच काही कामाचा नाही!! अरे माझे रूप कितीही बदलत राहो वापर हा फायदेशीरच असेल. वापरून तर बघा!!”

तुमची लाडकी
पाटी-पेन्सिल

५. मी शेवटचा बेंच बोलतोय...

‘ही आवडते मज मनापासुनी शाळा
लाविते लळा ही जशी माऊली बाळा’

तब्बल वीस वर्षांनंतर गेट-टुगेदरच्या निमित्ताने मी ज्या शाळेत शिकले,
त्या शाळेत जाण्याचा योग जुळून आला नव्हे जुळवून आणला गेला.
कार्यक्रमाची पूर्वतयारी म्हणून आदल्या दिवशी शाळेत जाण्याची जबाबदारी
माझ्याकडे आली. प्रपंचातून वेळ काढूनच मी धावती भेट द्यायची म्हणून
गेले. आणि काय आश्चर्य मी ज्या वर्गात ज्या बेंचवर बसत होते तो बेंच
चक्क बोलू लागला...

“आश्चर्य वाटलं ना, माझं बदललेलं रूप पाहून! काही नाही ग, सारं
काही तेच आणि तसंच आहे. फक्त विद्यार्थी बदलतात एवढेच! बाकी मला
मात्र तुम्हा सर्वांची खूप आठवण येते. तुला नाही का येत माझी आठवण?
हो... कशी येईल, आता खूप मोठी झाली आहेस ना गं तू! पदाधिकारी
झाली आहेस होय ना! मग काय शाळेत धाक द्यायला आलीस की काय?

हे बघ तू कोणी असो, माझ्यासाठी मात्र तू अजूनही ती खोडकर
आशूच आहेस बरं. आठवले ना ते दिवस. किती गमतीजमती केलात,

अभ्यास कमी अन् खोड्याच जास्त. पुढे बसलेल्या मुलींच्या वेण्या ओढणे, हळूच खालून पाय लावणे, खडा फेकून नकळत मारणे, सर पुढे शिकवत असताना हळू आवाजात गप्पा मारणे, मध्येच भूक लागली की हळूच दप्तरातून खाऊ काढून तोंड न हालवता खाणे, एवढेच नव्हे तर मुलामुलींच्या जोड्या लावून उगाच हुशार व अभ्यासू मुलांना टेन्शन करून ठेवणे इ. एक ना दोन किती खोड्या सांगाव्या. यामुळे सरांकडून वारंवार तुला शिक्षा व्हायची.

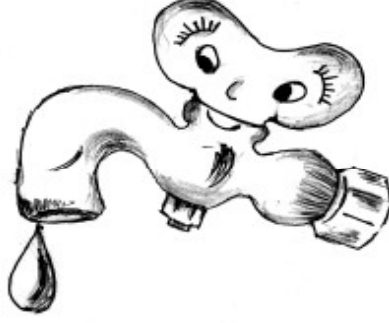
खरं सांगू तेव्हा मला खूप वाईट वाटायचे. तुमचा ग्रुपच असा होता की अभ्यास करायचा तुम्हाला फार कंटाळा यायचा. अभ्यास वहीत कमीच सगळा माझा चेहरा मात्र रंगलेला असायचा. पूर्ण शाळेत हा शेवटचा बेंच अर्थात मी खूपच रंगलेला असायचो. मला खूप वाईट वाटायचे ग तुम्ही जेव्हा माझ्यावर पेनाने गिरगीट करायचा, कर्कटक किंवा ब्लेडने माझा चेहरा विद्रूप करायचा. तुमच्या भांडणात किंवा दंग्यात अक्षरशः माझ्या शरीराचे कितीतरी भाग निकामी व्हायचे. सगळे खिळे ढिले करून धडधड मोठा आवाज करण्यात तुम्हाला कोणती गंमत वाटत होती कोणास ठाऊक! मला या वर्गातून त्या वर्गात नेताना तुम्हाला खूपच त्रास व्हायचा. कोणाला माझ्याकडून दुखापत झाली की मलाही करमायचे नाही. माझे वजन जास्त होते खरे पण टिकावू, वजनदार लाकूड आणि लोखंडापासून माझी निर्मिती होत असल्याने मी खूप मजबूतही होतो.

आता मात्र परिस्थिती बदलली आहे बरं! माझी जडणघडण बदलली आहे. सहज व जलद हालवता येईल एवढ्या कमी वजनाची माझी निर्मिती झाली आहे. चांगल्या प्रतीचे प्लास्टिक व फायबर पासूनही माझी निर्मिती होत आहे. एवढेच नव्हे तर माझी व्यवस्थित घडी घालून ठेवता येईल अशा प्रकारेही निर्मिती सुरू आहे. काही दिवसांनी माझा चेहरा डिजिटल होईल अशीही शक्यता वाटते. मुलांनी दप्तराचे ओझे न आणता शाळेत यावे व आरामात बसून माझ्यावर अभ्यास करावा अगदी संगणकावर करतो तसा. तेव्हा मात्र तुमच्यासारख्या खोड्या चालणार नाहीत बरं का!

गंमत केली गं, पण खरं सांगू मला तेव्हाचेच दिवस खूप आवडतात.

किती मनसोक्त खेळत होता तुम्ही. अभ्यास होताच; परंतु त्याचबरोबर शारीरिक व्यायाम भरपूर प्रमाणात करत होता. माझ्या अंगाखांद्यावरून सहज व चपळतेने उड्या मारत होता. तुमचा हसण्याखिदळण्याचा आवाज आजही कानात गुंजन करतो. आजकाल मुलं खूपच नाजूक व गंभीर झाली आहेत. मोबाईल गेमशिवाय त्यांना इतर खेळच माहीत नाहीत. खूप आळशी झाली आहेत. मोबाईल, अभ्यास, शाळा, ट्यूशन, गृहपाठ, पालकांच्या वाढलेल्या अवास्तव अपेक्षा, याच्या चक्रव्यूहात सापडलेली मुलं जेव्हा थकून माझ्याजवळ येतात तेव्हा नकळत पेंगत हळूच मान माझ्या खांद्यावर टाकतात. मला तेव्हा त्यांची खूप कीव येते गं. आजकाल शारीरिक, मानसिक दोन्ही बाजूंनी मुलं कमकुवत होतील की काय अशी भीतीही वाटते. बघ तुला काही करता आले तर, माझा तेव्हाचा आनंद परत करता आला तर बरेच झाले.”

तुमचा
लाडका शेवटचा बेंच

६. मी तोटी बोलतेय...

“अरे, थांब थांब. चाललास कोठे? तोटी बंद तरी कर. अरे ऐक जरा, पाणी म्हणजे जीवन, असं वाया नका रे घालवू. हो हो तुम्हा सर्वाना सांगतेय मी. गेलात ...!!! काय उपयोग मी त्रागा करून. इथे ऐकते कोण माझे. अरे मानवा, पाणी ही निसर्गाची देणगी असली तरी ती राष्ट्रची संपत्ती आहे, अशी वाया घालवून कसे चालेल.

तुम्हाला माहिती आहे, शुद्ध, स्वच्छ पाणी तुमच्यापर्यंत आणायला किती कष्ट पडतात? नदीतून, विहिरीतून किंवा अन्य स्रोतातून पाणी आधी मोठ्या पाईपद्वारे जलशुद्धीकरण केंद्रात आणले जाते. तिथे पाण्यावर प्रक्रिया करून पाणी स्वच्छ व शुद्ध केले जाते. यासाठी भरपूर खर्चही येतो व वेळही लागतो. असे शुद्ध पाणी आपल्यापर्यंत पाईप व नळाद्वारे घराघरात पोहोचवले जाते. तुम्हाला माहित आहे का पाणी आपल्या घरात येईपर्यंत भरपूर यंत्रणा यावर काम करतात. यातूनही काही बिघाड झाला तर हजारो लिटर पाणी वाया जाते. असे होऊ नये म्हणून वेळोवेळी पाईपलाईन दुरुस्ती, टाकी स्वच्छता व दुरुस्ती, वीज देखभाल व दुरुस्ती इ. सर्व यंत्रणा सतत कार्यरत व तत्पर ठेवाव्या लागतात. शिवाय पाणी वर्षभर मिळाले पाहिजे व सर्वाना ते पुरले पाहिजे म्हणून आवश्यक तेवढी साठवण केली

जाते. त्यासाठी मोठमोठ्या धरणाची उभारणी झाली आहे हे तर आपण जाणताच. तुम्हाला माहीत आहे का, ज्या गावात नदी नाही किंवा जवळपास धरण नाही अशा लोकवस्तीच्या ठिकाणी पाण्याची भीषण टंचाई भासते. मैलोन्मैल चालून पिण्याचे पाणी आणावे लागते. तेही पहाटे किंवा संध्याकाळी. आणि तुम्ही असे पाणी वाया घालवता! पाहवत नाही रे मला. तुम्ही स्वतःला सुसंस्कृत व शहाणे म्हणवता ना मग पाणी शिळे झाले म्हणून रोज हजारो लिटर पाणी का वाया घालवता? जलाशयात साठवलेले पाणी कधी शिळे होते का? नाही ना. मग घरातले कसे होईल? तुम्हाला माहीत आहे का, आपल्या देशात सर्वात उष्ण व पाण्याची टंचाई असलेले राज्य म्हणजे राजस्थान. या राज्यात उन्हाळ्यात पाणी सहजासहजी मिळत नाही म्हणून तिथले लोक घर बांधताना घराच्या खाली भरपूर जाग्यात मोठी टाकी बांधतात. पावसाचे पाणी त्या टाकीत साठवतात व ते पाणी उन्हाळ्यात वापरतात. मग मला सांगा हे पाणी शिळे असेल का? बिलकुल नाही. पाणी शिळे वा ताजे असे काही असत नाही. आपणाला पाणी साठवण्याच्या अशा काही कल्पना लढवल्या पाहिजेत; जेणेकरून उन्हाळ्यात पाण्याची टंचाई भासणार नाही. सर्वात प्रथम पाणी जपूनच वापरले पाहिजे. परवा तर मला गळती लागली तासन्तास थेंबाथेंबाने पाणी माझ्या मुखातून पडत होते. दररोज गच्चीवर पाणी भरून टाकीतून सांझून जाते ते तर वेगळेच. माझ्या मुखातून असे पाणी वाया जाणे म्हणजे अक्षरशः पाप वाटते रे!

विसरलास मानवा, गेल्या वर्षात पाऊस खूपच कमी झाला तेव्हा पिण्याचे पाणी देखील मिळणे कठीण झाले होते आठवते ना! आणि आज तुला अंधोळीला तासन्तास पाण्यातच बसावे वाटते. ब्रश करताना, दाढी करताना, बेसिनवर भांडी धुताना, कपडे धुताना इ. कामाच्यावेळी किती पाणी वाया जाते याचा कधी विचार केलास? ४०-४५ लिटर बादलीतल्या पाण्यात अंधोळ होत असताना शॉवर फ्लश अथवा बाथटबमुळे ८०-९० लिटर पाण्यात मजा करत बसता. फिरून आल्यावर हात-पाय स्वच्छ करायला देखील तुम्हाला २०-२० लिटर पाणी लागते! अरे केवढा हा

अपव्यय! अरे पाण्याविना करपून गेलेले पीक पाहून आत्महत्या करणारे आपलेच शेतकरी बांधव पाहिले आहेत मी. मराठवाडा, विदर्भ सारख्या भागात पाणी पाणी म्हणून प्राण सोडणारी जनावरे देखील पहिली आहेत रे मी. म्हणूनच काही कानमंत्र सांगते ऐकशील ना ?

पाणी मोफत मिळते ही धारणा मनातून काढून टाक. आवश्यकतेनुसार व काटकसरीने पाण्याचा वापर करा. नळाची वा तोटीची अर्थातच माझी गळती वेळीच दुरुस्त करा व शेकडो लिटर वाया जाणारे पाणी वाचवा. टाकीवर सेन्सर असणाऱ्या पंपाचा वापर करा. पाण्याचा पुनर्वापर करा. बोअरवेलचा वापर मर्यादित करा, म्हणजे जमिनीतून पाण्याचा उपसा कमी करा. कारण पाणीच जमिनीत मुरले नाही तर धरणीमाय तरी पाणी कुठून देणार आपणाला! म्हणूनच आधी पाणी जेवढे जिरवता येईल तेवढे जमिनीत जिरवा. दहीहंडी, होळी, धुलीवंदन यासाठी आवश्यक तेवढेच पाणी वापरा. सार्वजनिक ठिकाणी माझी फारशी काळजी घेतली जात नाही. त्या ठिकाणी माझी तर काळजी घ्याच पण स्वच्छताही ठेवा. विशेषतः सरकारी शाळेच्या प्रांगणातील पाणी व्यवस्था, बाजार, दवाखाना, मैदान इ. ठिकाणी पाणी व्यवस्थापन फार सुंदर केलेले असते. मात्र तुम्हा सर्वांना मोफत गोष्टीची किंमत वाटत नाही ना! म्हणून तर अशा ठिकाणी माझी दैनावस्था झालेली असते. जो तो माझी मोडतोड करत असतो. एकदा का मोडतोड झाली की दुरुस्ती लवकर होणे कठीण म्हणून मोडतोड होणार नाही याची काळजी घ्या. तुम्ही माझी काळजी घ्या मी पाण्याची काळजी घेते.”

तुमची
तोटी

७. मी पक्की सडक बोलतेय...

‘मी सडक अशी ही उभी-आडवी
घाटमाथ्यावरुनी वळणे घेऊनी
धावत जातसे गावोगावी
कधी देशी तर कधी परदेशी
अखंड चालतसे तुमच्याचसाठी !!’

‘नमस्ते! मी सडक बोलतेय. होय मीच ती, तुम्हाला घरापासून
शाळेत व शाळेतून घरात घेऊन जाणारी. आजोबा-आजी बरोबर बागेत
तुम्हाला घेऊन जाणारी, काम करणाऱ्याला कामाच्या ठिकाणी घेऊन
जाणारी, रुग्णांना दवाखान्यात पोहोचवणारी, मुले, मुली, लहान थोर,
जवान, प्राणी, पक्षी, सायकल, रिक्शा, बस, ट्रक, टेम्पो, मोटार इ. सर्वांनाच
अंगाखांद्यावर चालवणारी मी तुमची लाडकी सडक बोलतेय. काय म्हणालात,
ओळखलं नाही? थांबा हं, मी तुम्हाला माझी पूर्व कहाणी सांगते म्हणजे

मी... बोलतोय / बोलतेय । ३३

नक्कीच ओळखाल तुम्ही.

माझा जन्म मानववस्तीपासून सुरू झाला. सुरुवातीला मी अगदी कच्ची पायवाट होते. दगड-मातीने मळलेली, लहान-मोठ्या खड्ड्यांनी व्यापलेली होते. माझ्यावरून सर्वजण पायी चालत. डोंगर, पठार, वाडी वस्ती इ. सर्वत्र मी पायवाटेच्या रूपातच वावरत होते. माझ्यावरून बैलगाडी, घोडागाडी, टांगा, सायकल इ. आरामात चालत असत. पुढे काही दिवसांनी मुरूमाची भर घालून मला थोडे टणक व सपाट केले गेले. हा सपाटपणा तेव्हाही मला खूप आवडला. माझ्यावरून उसाने भरलेल्या बैलगाड्या देखील आरामात चालू लागल्या. मोटार गाडी चालवणाऱ्यांची मात्र अगदी सर्कसच होत असे. माझ्या अंगावरच्या दगड-गोट्यांमुळे धडाधड मोटारसायकली पडत असत. मला खूप वाईट वाटे.

हळूहळू लोकांच्या कल्पनेने माझ्या रूपात बराच कायापालट झाला. दगडीखडी व डांबर यापासून अतिशय गुळगुळीत असे माझे रुपडे तुम्ही लोकांनी तयार केले. मग काय विचारता दोन चाकी, चार चाकी, मोठमोठ्या मोटार गाड्या, बस, ट्रक इ. सगळीच वाहने मोठ्या दिमाखात माझ्यावरून धावू लागले. परंतु पाऊस पाण्याने माझी झीज मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली. वारंवार दुरुस्तीचा त्रास नको म्हणून आता नव्या पद्धतीने मला तयार करण्यात येत आहे. जसे की सिमेंटचे रस्ते, पेविंगचे रस्ते इ. हे नवे रूप मला खूप खूप आवडते.

परंतु खरे सांगू, जसजसे माझे रूप पालटू लागले तसतसे अपघाताचे प्रमाणही वाढू लागले. जलद धावणाऱ्या गाड्यांची वाहतूक भरपूर वाढली. वाहनांची भरमसाठ गर्दी आणि कोणतेही गांभीर्य न घेता वेगावर नियंत्रण न ठेवता धावणाऱ्या गाड्या अपघाताला कारणीभूत ठरत आहेत. घरगुती कार्यक्रमासाठी वा इतर सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी माझ्यावर तुमच्या गरजेनुसार खड्डे पाडले जातात. हे खड्डे वेळेत दुरुस्त न केल्याने अपघाताचे प्रमाणही वाढते आहे. तुम्ही काढलेले खड्डे म्हणजे माझ्या अंगावरच्या जखमाच जणू. ह्या जखमा वेळीच बऱ्या झाल्या तर ठीक नाही तर त्या जखमा दीर्घकाळाचे दुखणे होऊन राहतात आणि अपघाताला कारण ठरतात. मला

तुम्ही हव्या त्या पद्धतीने वळवता. खरं तर मला अगदी सरळ जाणेच खूप आवडते, मात्र तुमची गरजही भागायला हवी ना! परंतु अगदी अवघड वळणेही घातकच ठरतात आणि अपघाताला कारण ठरतात. माझ्या अंगाखांद्यावर अपघातग्रस्त प्रवाश्यांना पाहिले की मला खूप वाईट वाटते. म्हणूनच तुम्हा सर्वांना माझी मनापासून विनंती आहे की तुम्ही जेवढी माझी काळजी घ्याल तेवढीच किंबहुना त्याहीपेक्षा जास्त काळजी मी तुमची घेईन. मला सुस्थितीत ठेवा आणि तुम्ही सुरक्षित राहा. तुमची सुरक्षा हे माझे परम कर्तव्य आहे.

आता हेच पाहा ना, वाहनांच्या नियंत्रणासाठी पोलीस अहोरात्र झटत असतात तेव्हा कुठे चौकाचौकात सुरळीत वाहतूक चालते. जत्रा, यात्रा, सण-समारंभ, उत्सव इ. प्रसंगी रस्ते माणसांनी फुलून जातात. माझ्या दुतर्फा खाऊ, खेळणी, विविध कपडे, वस्तूंची दुकाने सजतात. बाजार भरतो. लोकांची गजबज मला मोहीत करते. दिव्यांच्या रोषणाईने माझे रूप उजळून निघते. तुम्ही रेखाटलेल्या रांगोळ्या व रांगोटीमुळे तर मी नव्या नवरीसारखे सजलेली असते. म्हणूनच मी उत्सव, कोण्या मोठ्या व्यक्तीचे आगमन इ.ची मनापासून वाट पाहत असते.

परंतु वाईट याचेच वाटते की बाजार असो वा उत्सव माझे जेवढे रूप सजवले जाते त्याच्या कितीतरी पटीने माझ्या दुतर्फा घाणीचे साम्राज्य तयार होते. लोक पान खावून थुंकतात, शी-शु करतात, कुजका भाजीपाला, पालापाचोळा, अनावश्यक वस्तू इ. माझ्या दुतर्फा फेकून दिले जाते. हा सगळा कचरा कुजतो व दुर्गंधी पसरते. रोगराई पसरते आणि जनजीवन धोक्यात येते. खरंतर मला स्वच्छ राहाणे खूप आवडते.

मी तुम्हाला हवे तशी वळणे घेते, चढउतार सहन करते, गावागावात पोहोचते, तुम्हा सर्वांच्या भेटी घडवून आणते इ. चा मला खरंच काही त्रास वाटत नाही. कारण मी जिथे पोहोचते तिथे विकास सुरू होतो. याचा मला फार अभिमान वाटतो. म्हणूनच तुम्ही माझी रक्षा करा मी तुमची रक्षा करते.”

धन्यवाद !!!

तुमची

सडक

मी... बोलतोय / बोलतेय । ३५

८. मी पाटी पेन्सिल बोलतेय...-२

“हॅलो ओळखलंत का मला ? नाही ना ! अरे तुमचा मी बालमित्र.
आठवतंय का ते गाणं.....

‘शाळा सुटली, पाटी फुटली
आई मजला भूक लागली.....’

“लागली ना आता ओळख ! होय, मीच तुमची लहानपणीची लाडकी
पाटी आणि पेन्सिल. ज्यासाठी लहान असताना मुलं हट्ट करत. अहो पुरते
विसरूनच गेलात सगळेजण मला. माझी थोडीही आवश्यकता राहिली
नाही की काय ! कबूल आहे मला, माझ्या रंगात - रूपात आता भरपूर
बदल झालेले आहेत. तरीही उपयोग देखील तितका फायद्याचाच आहे ना.
आता तुम्ही म्हणाल बदल आणि उपयोग हा काय प्रकार आहे. थांबा हं
मी तुम्हाला माझा जन्म व माझ्यात झालेली प्रगती अगदी सविस्तर सांगते.
म्हणजे तुम्हाला समजेल मी काय म्हणते ते.

मी सुरुवातीला काळ्याकुट्ट दगडापासून बनले. आकार अगदी
ओबडधोबड, वजनदार शरीर आणि ठिसूळ काया यामुळे लहान मुलांनाच
काय पण मोठ्या व्यक्तींना देखील मला सांभाळणे व माझी उठावे करणे
त्रासाचे होते. चुकून जरी मी हातातून पडले तरी माझे दोन-चार तुकडे
होणार निश्चितच. तरीही मुलं माझ्यासाठी हट्ट धरायचे. कारण तेवढी मी
त्यांची लाडकीच होते ना ! मला जीवापाड सांभाळलं जायचं. मी जास्तीत
जास्त काळी दिसावी म्हणून काळ्या लाकडी कोळशाने मला भरपूर घासून

काढत असत आणि पाटीवरचे पाणी वाळवणे ही देखील एक गंमत असायची. लहान मुलांचे ते गीत अजूनही आठवते मला '....चिमणी, चिमणी वारा घाल, कावळ्या कावळ्या पाणी घाल.....' हे ऐकत ऐकत माझ्या अंगावरचे पाणी कधी सुकून जायचे हे कळायचे देखील नाही. माझी सखी अर्थात पेन्सिल देखील तितकीच लाडकी होती बरं का! अगदी बारीक तुकडा होईपर्यंत तिलाही जपून ठेवलं जायचं आणि पुरेपूर वापर केला जाई. सांगायचं दुःख हेच की मी इतकी लाडकी, कमी खर्चात तयार होणारी असूनही गोरगरीब मुलांना वेळेवर मिळत नसे. त्या मुलामुलींना मातीवर, चिखलावर रेघोट्या ओढाव्या लागायच्या आणि पाटी-पेन्सिल मिळाल्याचे समाधान करून घ्यावे लागे.

पुढे माझे वजन कमी करण्यासाठी मला पत्र्यापासून व कागदी जाड पुठ्यापासून बनवण्यात आले. पत्र्याला किंवा पुठ्याला काळा रंग देऊन मला वेगवेगळ्या आकारात आणि जास्तीत जास्त आकर्षक बनवले. त्यातच मण्यांची छान गुंफण करून रंगीत मण्यांची पाटी असे माझे नामकरण झाले. वजन अगदी कमी होते. माझी चौकट अर्थात माझी कडा लाकडी, पत्र्याची, प्लास्टिकची अशा विविध रूपांत आणि रंगीबेरंगी बनवल्याने मी लहान मुलांची खूपच लाडकी झाले. दसराच्या पिशवीत एक पाटी आणि पेन्सिल असली की त्या काळचा बालचमू फार आनंदात असायचा. नाही मिळाली पिशवी तर काखेत पाटी व हातात पेन्सिल बरस झालं त्यांचे दसर. त्यातही त्यांचा आनंद गगनात मावेनासा होई. वयाच्या आठ-नऊ वर्षांपर्यंत वह्या आणि पेनची काही गरजच पडत नसे. कारण जास्तीत जास्त सराव हा पाटीवर अर्थात माझ्या सोबतच होत असे त्यामुळे वह्यांचा खर्चही नाही आणि भरपूर सरावही होत असे. दुर्दैव हे की माझी वयोमर्यादा थोडी कमी झाली. कारण रंग लवकर कमी होऊ लागला तसेच पाण्याने स्वच्छ केले की पुन्हा खराब होऊ लागला. शिवाय मुले खेळत असताना खडे, माती याच्यापासून पाटीवर ओरखडे देखील पडू लागले. माझे कोपरे खराब होणे, अधलामधला रंग गेल्याने विद्रूप होणारा चेहरा खरंतर या जखमाच जणू माझ्या. याचे मला फार वाईट वाटे.

काही कालांतराने जादूची पाटी व डिजिटल पाटी या नावाचे माझे नवे रूप जत्रेत दिसू लागले. प्लास्टिक कव्हर असलेले व शाईच्या पेनाने

लिहिता येऊ शकणारी माझी वेगळी आवृत्ती. माझ्या या रूपाचे विज्ञान जगतातही खूपच स्वागत झाले. याचे मुख्य आकर्षण म्हणजे यावर काहीही लिहिले तरी ते कपड्याने सहजच पुसता येऊ शकत होते. तसेच tab साख्या नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर पाटीसाख्या हेत असल्याने विज्ञान प्रदर्शनात माझ्या या रूपाचा फारच तोरा होता. विद्यार्थ्यांसह पालकांनीही माझे मोठ्या प्रमाणात स्वागत केले. तरीही माझ्याकडे विद्यार्थ्यांचे दुर्लक्ष होऊ लागले आहे.

पूर्वी मुलांना अंक पाटीवर लिहिता यावे म्हणून पाटीवर कायमस्वरूपी चौकोनी रेषा आखून घ्याव्या लागत. दुहेरी, चार रेची अशा स्वरूपात रेषा आखून माझ्यावर आवडीने अभ्यास केला जाई. मात्र या रेषांचा कधी कधी अडथळा देखील होई. परंतु वाढत्या तंत्रज्ञानाचा वापर व विविध प्रकारची कागद निर्मिती यामुळे माझा वापर हळूहळू कमी होऊ लागला. आजकाल बाजारात दुहेरी, चार रेची, लहान मोठी, चौकोनी इ. स्वरूपात वहा उपलब्ध आहेत. विद्यार्थ्यांना योग्य मांडणीची वही सहज मिळत असल्याने माझी फारशी गरज वाटत नाही. शिवाय खूप लहानपणापासून मुलांना वही, पेन हातात मिळत असल्याने माझ्याविषयी फारशी गोडी राहिलेली दिसत नाही. परंतु खरं सांगू माझ्यामुळे तुमचा कठीण अभ्यास सरावाने खूप सोपा होतो. कागद-पेनाने सराव करत असताना बराच कागद वाया जातो, पेनही लवकर पुन्हा पुन्हा विकत घ्यावे लागतात. अर्थातच वही-पेनाचा खूप खर्च वाढतो. परिणामी विद्यार्थ्यांचा सरावच कमी होतो. ही अडचण माझ्या बाबतीत होऊच शकत नाही. एक छोटीशी माझी सखी पेन्सिल माझ्यासोबत असली की बरस, मी न कंटाळता तुमच्या सेवेला तत्पर असते. कितीही सराव करा वा कितीही अभ्यास करा. ना मी खराब होते ना मला कसला खर्च येतो! तरीही मी संपत चालले आहे. मला वाचवा म्हणजे तुमचा पैसा आपोआप वाचेल.

कराल ना माझी सोबत. माझी मैत्री म्हणजे तुमचाच फायदा!!”

तुमचीच

संपत चाललेली पाटी-पेन्सिल

९. मी सरकारी शाळेची इमारत बोलतेय...

‘खरा तो एकची धर्म

जगाला प्रेम अपवि’

“प्रार्थना कानी पडली आणि आपोआप पाय त्या भल्यामोठ्या इमारतीकडे वळले. सोळा-सतरा खोल्यांची भव्य कौलारू इमारत. मोठमोठ्या रुंदीच्या भिंती आणि त्याला शोभेल इतकी इमारतीची उंची. एके काळी गच्च मुलांनी भरलेले मैदान आज सुनसान वाटत होते. मी एक एक पाउल टाकत स्वप्नात रमल्यासारखे माझी बालपणीची जागा शोधत होतो, तोच मुसमुसलेला आवाज कानी पडला. मी भानावर आलो, ‘कोण... ? कोण आहे?’

स्पष्ट व नाराज स्वरात समोरच्या भिंतीतून आवाज आला, ‘ओळखलं नाहीस मला ? कसे ओळखणार फार मोठा झालास ना रे तू! मला पुरते विसरण्याएवढा!’

मी निरीक्षण करून पाहिले तर चक्रे शाळेची इमारत बोलत होती.

‘ओळखलंस ना, अगदी बरोबर, तुझीच लाडकी मी सरकारी शाळा बोलते आहे. माहीत आहे मला तुम्हा लोकांना माझी नक्की आठवण येत

असेल. मात्र समाजात दाखवण्यासाठी का होईना विसरल्याचे नाटक करता ना तुम्ही? आठवतं का तुला, तो तुझा पहिलीचा वर्ग.. केवढा रडून गोंधळ केला होतास तू, शाळेत प्रवेश केल्याबरोबर. आईबाबांना सोडून शाळेत बसायचे या कल्पनेनेच तुला रडू कोसळले. रस्त्यावर अक्षरशः लोळण घेऊ लागलास. रडूनरडून शाळा अगदी डोक्यावर घेतली होतीस तू. एवढेच नव्हे; तर पुढे आठ दिवस तरी अचानक शाळेतून पळून जात होतास. मग काय विचारता, तू पुढे अन् तुला पकडून आणण्यासाठी इतर धाडसी चार मुलं तुझ्या मागे. कधी कधी तुझे शिक्षकच तुझ्या मागे धावत. असं असतानाही बघता बघता तू शाळेत रमून गेलास. फक्त रमला नाही तर, मी तुला प्राणाहून प्रिय झाले. एखाद्या दिवसाची सुट्टी देखील तुला नकोशी वाटू लागली. खरंच त्या झाडाखाली तासन्तास खेळ तुझा चालायचा, आठवतं ना! सागरगोट्या, लगोरी, लंगडी, कबड्डी, खो-खो, मुलींची झिम्माफुगडी इ. हे सारे खेळ अजूनही माझ्या डोळ्यांसमोरून जात नाहीत. माझ्या अंगाखांद्यावरून दुडूदुडू धावणे, खेळणे, लपंडाव इ. आठवले की आजही माझे मन प्रफुल्लित होते. अभ्यासासाठी कधी कधी तुला शिक्षा झाली की माझेही मन नाराज होई.

अभ्यासही त्या काळी अगदी हसतखेळत असायचा बरं! मोठ्या आवाजात आणि लयबद्ध सुरात पाढे, वर्ग, इंग्रजी शब्द, गणितातील सूत्रे इ. चे पाठांतर सुरू झाले की माझे शरीर रोमांचित व्हायचे, परिसर सारा दणाणून जायचा. कवितेच्या तालावर सभोवताली असलेली झाडे-वेली आणि माझा कानाकोपरा आनंदाने डोलायचा. स्वातंत्र्यदिनाची आणि प्रजासत्ताकदिनाची प्रभातफेरी निघाली की भरगच्च विद्यार्थी संख्या पाहून मी अभिमानाने फुलून जायचे. भरपूर विद्यार्थी अन् वर्गखोल्या कमी अशी अवस्था होती. वर्ग अक्षरशः गावचे मंदिर, समाजमंदिरे, कधी कधी झाडाखाली देखील शाळा अगदी आनंदात भरत होती. असं असताना देखील राष्ट्रीय सणादिवशी माझी खूपच छान साफसफाई होई. मला फुलांनी, पताकांनी आणि वेगवेगळ्या रांगोळ्यांनी सजवले जाई. माझे सौंदर्य अवर्णनीय तेव्हा होई जेव्हा तुमचा गुणगौरव समारंभ मोठ्या थाटामाटात पार पडे. सांस्कृतिक स्पर्धा, क्रीडा

स्पर्धा, विज्ञान मेळावा, बालिका दिन, सर्व जयंत्या, पुण्यतिथ्या, एक ना देन अनंत उपक्रम आणि तितकीच अंमलबजावणी पाहून मी मोहीत होत होते. गावकऱ्यांचे तर फार प्रेम होते बरं माझ्यावर आणि गुरुजींवर. विश्वासही तितकाच होता. श्रमदानातून माझे प्रांगण सुशोभित होत असे. एवढेच नाही; तर आर्थिक असो वा वस्तुरूपाने खूप मदत व्हायची. अक्षरशः आपल्या शेताचा तुकडा शाळेसाठी दान देणारे भल्या मनाचे दानशूर मी पाहिले आहेत अनुभवले आहेत. खरंच किती छान होते ते दिवस!

आज ते दिवस नुसते आठवले तरी डोळ्यातून धारा वाहू लागतात. कुठे गेले ते प्रेम, ती आपुलकी, तो जिद्दाला आणि ती दानशूरता ? ? सारंय कसं पटापट बदलत गेलं. तेव्हाही लोकांकडे पैसा कमी नव्हता मात्र त्या पैशाची किंमत होती. साधी राहणी, उच्चविचार ही संस्कृती घराघरांत रुजवली जात होती. कौटुंबिक, सामाजिक भान घराघरांतून पेरले जात होते आणि त्यातूनच समाजभान असणारे पालक व कार्यकर्ते यांच्या सहकार्यातून माझी जपणूक व्हायची. पूर्वी गावातल्या शाळेवर गावाची प्रगती ठरत होती. म्हणूनच गावसभेतील पहिला मुद्दा गावची शाळाच असायचा. आजकाल सहकार्य तर दूरच पण जे आहे त्याचीही जपणूक होताना दिसत नाही. उलट नासधूसच फार होत आहे. मला फार वेदना होतात जेव्हा माझे कानाकोपरे मुद्दामहून पाडले जातात. डागडुजी व्हायला पाहिजे; मात्र मी आजकाल फार दुर्लक्षित झाल्याने डागडुजी तर दूरच माझ्या अंगाखांद्यावर बागडणारी विद्यार्थी संख्याच रोडावत चाललेय. एके काळी मुलांना बसायला माझ्या खोल्या कमी पडत. आज त्याच वीस वीस खोल्यांची माझी ही टोलेजंग इमारत ओस पडत आहे. माझ्या परसातल्या काहीच खोल्यात फक्त वर्ग भरतात; बाकी सर्व खोल्या वर्षानुवर्षे बंदरूपात आहेत. मी गरिबांची शाळा असे जणू माझे नवे नामकरणच झाले आहे. कारण मी फुकट विद्या देते ना! जिथे भरमसाट पैसा घेतला जातो, ड्रेस, बूट याला ज्ञानापेक्षाही अवास्तव महत्त्व दिले जाते आणि तुझ्यासारख्या पालकांकडून नाहक पैसा उकळला जातो, अशा दिखाउपणाला आजकाल जनता भुलली आहे. परंतु मला हे समजत नाही तू एवढा मोठा झाला. भरपूर पैसा कमावू

लागलास ते कोणाच्या कृपेने? माझ्याच ना ! तेव्हा मी चांगली होते आणि आज तुझ्याकडे पैसा आला म्हणून मी वाईट आणि गरिबांची झाले का? मला मान्य आहे तू फार मोठा झालास. मोठमोठी डोनेशन्स भरण्यासाठी नाही तुला मोठे केले. अरे, तुझ्या डोळ्यादेखत माझी नासधूस होते आहे, पडझड होते आहे, जुगार-पत्त्याचे डाव माझ्या कानाकोपऱ्यात रंगत आहेत, पानाच्या गुटक्याच्या पिचकान्याने माझ्या भिंती घाणेघाण होत आहेत, पाण्याच्या तोट्या रोज लावल्या तरी रोज मोडलेल्या असतात, झाडाझुडपांचे तर विचारूच नकोस जिवंतपणीच त्यांचे हातपाय तोडले जात आहेत, कौलांची-पत्र्यांची अवस्था त्याहून वेगळी नाही.... एवढं सगळं होत असताना तू मात्र स्वस्थ डोळे मिटून पाहात आहेस! तुला नाही का रे वाटत, 'आपण ज्याच्या कृपेने एवढे वैभव आज उपभोगतो आहे त्या आपल्या मातेला सुरक्षित करावे. तिचं वैभव तिला परत मिळवून द्यावे?'

मला हेही माहीत आहे की, ज्या गावात गावकऱ्यांचे लक्ष माझ्याकडे आहे त्या गावात अजूनही मी सुरक्षित व नावारूपाला आलेली आहे हे खरे आहे. परंतु गावकऱ्यांचे लक्ष हे स्वार्थापुरते न राहता उदार असेल तरच हे शक्य आहे. माझ्या म्हणण्याचा उद्देश हाच की आजकाल निवडून येणारे सर्व नेते मंडळी व गावातील प्रतिष्ठित व्यक्ती यांना माझी आठवण येते ती फक्त झेंडावंदनच्या वेळीच. कारण एकमेव शासकीय कार्यालये व शासकीय संस्था जेथे आहेत तिथेच केवळ या मा. नेते वा प्रतिष्ठित व्यक्तींचा योग्य मान राखला जातो. हा बहुमूल्य झेंडा फडकावण्याचा मान आबादित राखण्यासाठी तरी तुमच्या हक्काच्या या इमारती विद्यार्थ्यांनी गजबजलेल्या कशा राहतील याकडे लक्ष द्यायला हवे आणि माझ्या सुरक्षिततेकडे जाणीवपूर्वक लक्ष द्यायला हवे. कराल ना थोडा विचार.

सगळ्याच गावात मी सुरक्षित कधी होणार? ते गजबजलेले माझे वैभव मला केव्हा परत मिळणार? करशील ना तू प्रयत्न? तू नक्कीच प्रयत्न करशील अशी आशा वाटते."

कळावे,

तुझीच

संपत चाललेली सरकारी शाळेची इमारत

१०. मी पूरग्रस्त बालिका बोलतेय...

“नंदनवनालाही लाजवेल अशा हिरवाईने नटलेली व पंचगंगेच्या काठी वसलेली राजापूर नगरी. पावसाळा म्हटलं की मन कसं प्रसन्न होतं पण आमचा पावसाळा नेहमीच चिंता करायला लावणारा.

५ ऑगस्टची रात्र. घरातील आम्ही सारेच गाढ झोपेत होतो. अचानकच लोकांच्या गोंधळाचा आवाज येऊ लागला. दादाने जोरजोराने मला हाक दिली तशी मीही खडबडून जागी झाले. एरव्ही मला झोप फार प्रिय; परंतु त्यांचा घाबरलेला आवाज ऐकून मला वाटले दादाने काही तरी खोडी केली असेल म्हणून दादा रडत, ओरडत असावा. मात्र तसे काहीच नव्हते. दारात लोकांचा गोंधळ बघून मीही बाहेर आले. दारात पाणी आले होते. “बाबा हे पाणी कुठले?”

“नदीला पूर आलाय बाळा.”

“होय! पूर म्हणजे काय ओ बाबा?”

तेवढ्यात शेजारच्या गणूची आई, “घर सोडून कसं आन कुठं जायचं” म्हणत ओरडत आलेली दिसली. तिच्या घरात तर पाणी घोट्यापर्यंत होते.

माझे आई-बाबा ओरडत होते, “आवराआवर करा, पाणी वाढण्याची

शक्यता आहे.”

मध्येच आजी बोलली, “आगं, एवढं कशाला पाणी वाढतंय. नदीमातेनं कवा आपली पायरी सोडली नाय. आली दारात तर पुजा तिला. राहील दोन दिस आन जाईल बघ आपल्या घरला. हे केस काय उगाच पांढरं झाल्यात व्हाय?”

बाबा ओरडले, “आगं पण सामान उचलून वर ठेवायला काय जातंय? चुकून वाढलंच तर काय करायचं?”

पण आजी काही ऐकली नाही. दिवसभर घरातले सगळेजण दारातल्या पाण्याकडे बघत बसले. तासातासाला वाढणाऱ्या पाण्याची काळजी करत बसले.

ग्रामपंचायतीचे कर्मचारी वारंवार सांगत होते, “घर खाली करा, सुरक्षित ठिकाणी जा, पाणी अजून वाढण्याची शक्यता आहे. लवकर बाहेर पडा.”

पण ऐकतं कोण? दिवसभर लोकांची एकच चर्चा, पाणी कमी झालं का? कोणाला जेवणाचे भान नाही की तब्बेतीची जाणीव नाही. त्यातूनच एकसारखा पाऊस सुरूच होता. मला व दादाला भूक लागली होती. परंतु आई-बाबांचे टेन्शन पाहून जेवण मागण्याचे धाडसच होईना. आजीने हळूच आम्हा दोघांना घरात नेवून जेवायला दिलं, पण आई बाबांना सोडून जेवण जाईना.

“आजे, आई बाबा कधी जेवायचे गं?”

“जेवत्याल मागनं, खावा तुम्ही.”

आजीने पदराने नकळत डोळे टिपलेले आमच्या नजरेतून चुकले नाही. काहीतरी विचित्र घडतंय हे दादाने जाणले असावे. तो आई-बाबांना घेऊनच आला. आजीने जेवढेघरात सामान होतं त्यातच जेवण बनवल्यामुळे ते तसे कमीच होते. त्यातच सर्वांनी थोडसं जेवून घेतलं. आम्ही मात्र पाण्यात इकडून तिकडे सारखे उड्या मारत होतो. आजीचा डोळा चुकवून पाण्यात भिजत होतो. छानछान होड्या करून दारात सोडत होतो. खूपच मला मज्जा वाटत होती. आईने वैतागून मला दोन दणके दिले. तेव्हा मात्र मी रडत रडत आजीच्या कुशीत केव्हा झोपी गेले हे मलाच कळले नाही.

जाग आली तेव्हा रडारडीचा एकच गलका सुरू झाला. मी बाबांच्या खांद्यावर होते. बाबांच्या पोटापर्यंत पाणी आले होते. बाबा मला घेऊन पाण्यात अर्थात घरातच उभे होते. पुरामुळे लाईट तर चार दिवसांपासून बंदच होती. मध्यरात्र असावी कारण फारसं काही दिसत नव्हतं.

“बाबा, आई-दादा-आजी कुठाय? आणि हे पाणी कुठलं?”

माझी झोप झालेली पाहून बाबांनी मला पोत्याच्या थप्पीवर बसवलं.

“मी आलोच बेटा. माझी धाडसी राणी ना तू! तू इथं बस. मी इतरांना शोधतो.”

“नको बाबा. मला भीती वाटतेय. मला सोडून जाऊ नका.”

“आलोच बाळा, घाबरू नकोस. पाणी वर यायला लागलं की या वरच्या कडीला धरून उभी राहा. तुझी आई, दादा, आजी कुठे आहेत ते बघून येतो.”

जाताजाता बाबांनी माझी एक गोड पापी घेतली.

“बाबा, बाबा जाऊ नका ना. मी एकटी पडेन ओ.”

माझ्या केविलवाण्या शब्दाकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले आणि झपाझप पावले टाकत माजघरात गेले. माझे पायच थरथरू लागले. मात्र घरातील सर्वांनाच वाचवणे बाबांना महत्त्वाचे होते. बाबांचे डोळे भरलेले होते. बाबांच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहून मी मुसमुसत रडत होते.

बाबा आईला, दादाला व आजीला एकसारख्या हाका मारत होते. आजूबाजूचा गोंधळ असल्याने कदाचित तिला ऐकू येत नसेल की काय वाटत होते. सगळेच जीवाच्या आकांताने ओरडत होते. मदतीची याचना करत होते. पाणी वाढू लागले तसे बाबांचे शब्द मला आठवले. ‘तू शहाणी आहेस ना बाळा, घाबरू नकोस, कडीला धरून उभी रहा.’ मी उभी राहिले. बाबा येण्याची आतुरतेने वाट पाहू लागले. अधूनमधून आई-बाबांना हाकाही मारत होते. पाणी एवढ्या गतीने वाढत होते की मी कोठे हात धरावा हेच कळत नव्हते. जरा वर नजर गेली तर सूर्यकिरणांचा बारीक कवडसा कौलातून डोकावू लागला होता. मला जरा हायसे वाटले. मी टाचा उंचावून पूर्ण ताकत लावून कौल बाजूला केले. थोडा थोडा प्रकाश

आत येऊ लागला. माझ्या डोक्याच्या धक्क्याने कौल टपकन खाली पडले. मला हाताने पकडायला जागा मिळाली. मी हळूच पायाखालचे पोते सोडले व लोंबकळत डोके वर काढले. नजरेच्या टप्प्यात सगळीकडे पाणीच पाणी दिसू लागले. क्षणभर मनातून मी खूपच घाबरले. पण बाबा म्हणाले होते, 'घाबरू नकोस.' मी पुन्हा माझे शरीर जोर लावून कौलांच्या वर काढले. कशीबशी मी परळवर बसले. जीव मुठीत धरून माझी नजर आई, बाबा, दादा व आजीला शोधू लागली. आजूबाजूचे बरेच लोक आपापल्या घरावर असल्याचे दिसत होते. एकमेकांना मदत करून एकमेकांचा जीव वाचवत होते. आपले नातेवाईक शोधत होते. रात्रीच्या वेळी पाणी वाढल्याने सगळेच जणू बेसावध होते, कोणी गाढ झोपेत होते, कदाचित पूर्ण रात्र एकमेकांना शोधण्यात गेली असावी. मला अंधुकशा प्रकाशात समोरच्या इमारतीवरून आवाज ऐकू येत होता. म्हणून मीही जरा आवाज दिला,

“काका, काकू, बाबा.....कोण आहे तिकडे. मी जाधवांची रमा आहे.”

मला पुढून काही प्रतिसाद मिळाला नाही; मात्र अगदी माझ्या जवळूनच व्याकूळ स्वरात कोणीतरी मलाच बोलावत असल्याच आवाज झाला. मी कानोसा घेतला. कोण आहे. पुन्हा अगदी हळू आवाज जाणवला. “र..मे ...रमे.....”

खाडकन कोणीतरी कानात मारावे व आपण भानावर यावे असेच झाले. दादाचा आवाज....., “दादा कुठे आहेस?”

माझी नजर भिरभिरत दादाला शोधत होती. कौलाच्या उतरत्या दिशेने मला जरा उंच केलेला हात दिसला. माझ्या पटकन लक्षात आले. दादा बहुतेक कौलाला लोंबकळत असावा. मी हळूहळू त्याच्याकडे जाऊ लागले तसा तो ओरडला, “रमे कौलं वल्ली हाईत. पडशील तू.”

“नाही पडत. तू ये वर.”

दादा बहुतेक बराच वेळ पाण्यात असावा. खूपच थकलेला होता. त्याचा आवाजही क्षीण झाला होता. “दादा घाबरू नकोस हं. मी आहे ना.

फक्त हात सोडू नकोस बरं का.”

दादा कोणाला दिसत नव्हता आणि त्याचा आवाजही आता कोणापर्यंत जात नव्हता. मला काय करावे समजेना. लाल कापड दाखवून संकटकाळी रेल्वे थांबवतात हे मला आजीने गोष्टीतून सांगितले होते. तेवढेच लक्षात आले. पण माझ्याकडे लाल कापड नव्हते. पटकन मला एक युक्ती सुचली. मी झटकन अंगातला फ्रॉक काढला. आत पेटीकोट होता एवढेच. पण गारठा मात्र अंगाशी झोंबू लागला. शिवाय वरून पाऊस पडत होता ते वेगळेच. दात कुडकुडायला लागले. अंगावर शहारे उभे राहिले. पण दादा तर पाण्यातच आहे त्याला किती थंडी वाजत असेल ? या विचारानेच मला केवढे धाडस व बळ आले. मी पटकन उभे राहून माझा फ्रॉक मदतीच्या उद्देशाने हवेत फिरवला. एकसारखे मी फ्रॉक फिरवत राहिले आणि आवाजही देत राहिले. काही वेळाने समोरच्या इमारतीवरून एका तरुणाने खाली पाण्यात उडी मारली. तो पोहत पोहत आमच्याकडे आला. ते शेजारचे काका होते. पुन्हा मला हायसे वाटले. काका मला बोलावू लागले. काकांना दादा दिसत नव्हता बहुतेक.

“काका, माझा दादा इथे खाली लोंबकळत आहे त्याला वर घ्या आधी. मी व्यवस्थित आहे.”

मी सांगितल्या बरोबर काकांनी त्याला सोडवून पाठीवर घेतले व पोहत जाऊन त्याला सुरक्षित ठिकाणी सोडून पुन्हा मला न्यायला आले. मलाही त्या काकांनी अगदी व्यवस्थित बाहेर काढले. मी नकळतच दादाकडे झेपावले. त्याला कधी एकदा बघते असे झाले होते. पण दादा बेशुद्ध होता. रात्रभर पाण्यात राहून व गारठून त्याचा चेहराही काळा झाला होता. आजूबाजूच्या लोकांनी त्याचे हात-पाय चोळून व घासून घासून त्याला जागे केले. तसा तो माझ्या गळ्यात पडून रडरड रडला. आम्ही दोघेही एकमेकांना घट्ट धरून बसलो. दिवस उजाडला तसा आई, बाबा व आजीची आठवण येऊ लागली. मला तर रडूच कोसळले. गर्दी झाल्याने व सगळेच घाबरलेले असल्याने कोण कुणाचा शोध घेणार ? आजूबाजूचे आम्हाला गप्प बसवत होते, “पोरांनो रडू नका. आई-बाबा इथंच कुठंतरी

असतील. थोड्या वेळांनी येतील.” आजूबाजूला रडणारे आम्ही काही एकटेच नव्हतो. अनेक स्त्रिया, म्हातारे, मुलंमुली सर्वांचीच रडारडी चालली होती. दुपार झाली. पोटाला कावळे ओरडू लागले. मला आजी आठवू लागली. आजी असती तर..... पुन्हा मला रडू आले. दादाने माझी समजूत काढली. दुपारनंतर बाबा दिसले. एकटेच होते. आम्हा दोघांना जवळ घेऊन तेही खूप रडले.

“बाबा, आई व आजी कुठाय? आसंल इकडं तिकडं. एत्याली मागावून.”

बाबा माझी नजर चुकवत बोलले. पसंतु तासाभराने कोणालातरी बोलताना दादाने ऐकले की आई कशीबशी वाचली. ती गावातल्या एका मंदिरात इतरांच्या बरोबर बसली आहे. पण आजीचा काही पत्ताच लागला नाही. आई, बाबा मध्यरात्रीपासून तिला शोधून दमले होते. हे समजल्यावर तर आम्हा दोघांनाही या पुराची खूपच भीती वाटू लागली. पूर्ण गावाला पुराच्या पाण्याचा वेढा पडला होता. कोणी बाहेर जाऊ शकत होते ना येऊ शकत होते. चार दिवसांपासून लाईट नसल्याने सर्वांचे मोबाईल देखील बंद होते. गावाचा मध्यभाग फक्त तग धरून होता. तेवढ्याच जागेवर जवळ जवळ तीन हजार लोकं जीव मुठीत धरून बसले होते. घर सुरक्षित असणाऱ्यांनी इतरांच्या जेवणाची तजबीज केली होती. गावातले एकच किराणा दुकान. एरवी हा दुकानदार महाकंजूस; मात्र या बिकट प्रसंगी त्या बिचान्याने गावकऱ्यांसमोर आपले आखखे दुकान अगदी खुलेच करून दिले. म्हणाला,

“खावा रे गावकऱ्यांनो. कोणाला माहीत या नदीमायसमोर आपण जगतो की मरतो. उद्याचा दिस कुणी बघितलाय.”

मला तर तो आधुनिक संत तुकारामच वाटत होता. दुकानदाराचं बोलणं सर्वांच्या हृदयाला जाऊन भिडलं. आणखी पाणी वाढले तर काय करायचे हा मोठा प्रश्न सर्वासमोर आवासात उभा होता. दोन दिवस असेच गेले पाणी स्थिर होते. उतरण्याचे काही चिन्हच दिसेना. ना अंधोळ, ना बदलायला कपडे, ना पोटभर जेवण. होतं तेवढं सर्वांनी अक्षरशः सुदामाच्या

पोह्यासारखे वाटून खाल्लं. आता तेही संपलं. सर्वांची दयनीय अवस्था झाली होती. तब्बल चार दिवसांनी पाण्याची पातळी कमी होऊ लागली. मात्र गावाचा चेहरामोहराच पालटला होता. ठिकठिकाणी कचऱ्याचा खच पडला होता. पिकांना जणू मातीचे लिंपण झाले होते. रस्ते, घरे, दुकाने सारे काही अनोळखी वाटत होते. आम्ही हळूहळू वाट काढत घराकडे आलो. मात्र घर पूर्ण ढासळत आले होते.

मला व दादाला बाबा वारंवार बाजूला करत होते. “पुढं येऊ नका, भिंती ढासळल्याल, सापबिप असंल. जावा बाजूला.”

बाबा माझी पुस्तकं, माझी खेळणी, दादाचा चेंडू, तुमची सायकल कुठं दिसंना की आणि आजीची कोंबडीची पिल्लं कुठं गेली.

बाबा स्तब्ध झाले होते. घरात जाण्याअगोदर ते गोठ्याकडे वळले. गोठ्याचे छप्पर व कोंबडीचा खुराडा केव्हाच वाहून गेला होता. म्हातारीचा खूप जीव होता घरादारावर व गुराढोरांवर. कोंबड्याही खूप जीवापाड सांभाळल्या होत्या तिने. एकही दिवस कधी कोणाच्या गावाला गेली नव्हती ती. आजोबांच्या माघारी खूप कष्टाने उभारले होते तिने हे वैभव.

तेवढ्यातच मागून कसलातरी आवाज ऐकू आला. मी व दादाने मागे पाहिले. माझा जीव खूप मोठा झाला कारण मला आई भेटली. ती लांबूनच मोठ्याने रडतच आली. तिने तर अर्धा तास आम्हा दोघांना घट्ट मिठीच मारली होती. आता आजीही भेटेल अशी खात्री वाटत होती. मी तर जोरजोराने आजीला हाका मारत होते. मला आजी कुठेच दिसेना. तेवढ्यात बाबांचा आवाज आला, “ए रमे, ए दाद्या.... आजी गेली रे.”

आम्ही पळतच गेलो. आजीने गाईच्या खुंट्याला घट्ट धरले होते. गाय व आजी दोघींच्याही शरीरावर जणू मातीचे लिंपण झाले होते. विध्वंसक हा महापूर कधी कोणाच्या वाट्याला येऊ नये...”

H

११. मी लोकमान्य टिळक बोलतोय ...

“सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे का ? असा परखड लेख लिहिणारा तो मीच. स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच, असे इंग्रज सरकारला ठणकावून सांगणारा तो मीच, अर्थात लोकमान्य टिळक. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात स्वातंत्र्याची ज्योत जनतेच्या मनात निर्माण करून त्यासाठी हालअपेष्टाच नव्हे; तर तुरंगवास सोसणारा युगपुरुष केशव उर्फ बाळ गंगाधर टिळक अर्थात लोकमान्य टिळक बोलतोय.

माझा जन्म २३ जुलै १८९६ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील ‘चिखली’ या गावी झाला. मी लहानपासूनच परखड बोलणारा व अन्यायाला प्रतिकार करणारा असा मुलगा म्हणून प्रसिद्ध होतो. अर्थात सर्वांनाच माझा स्वभाव आवडत असेल असे नाही परंतु म्हणतात ना, ‘स्वभावाला औषध नसते’ अगदी तसंच. माझे बालपणापासूनच गुण सर्वांना माहिती होऊ लागले. शेंगाच्या टरफलाची कथा तर तुम्ही जाणताच. असाच आणखी एक प्रसंग तुम्हाला सांगतो.

कसं असतं बघा ना शाळेतील सर्वात हुशार, सर्वात मठु आणि सर्वात खोडकर मुलं आपोआप सर्वांच्या नजरेत बसतात. अगदी असंच मी हुशार असलो तरी परखड बोलणारा व अन्यायाला प्रतिकार करणारा म्हणूनच

१० । मी... बोलतोय / बोलतेय

शाळेत प्रसिद्ध होतो. कधी कधी या गोष्टीचा त्रासही व्हायचा; मात्र स्वभावाला औषध नसते ना. एकदा गुरुजींनी वर्गात शुद्धलेखनासाठी एक परिच्छेद लिहावयास दिला. मी तो परिच्छेद खूप छान लिहिला. त्या परिच्छेदामध्ये 'संत' हा शब्द अनेकवेळा आलेला होता. तो शब्द मी तीन प्रकारे लिहिला, संत, सन्त आणि सन्त (न चा पाय मोडून). गुरुजींनी त्यातील एकच शब्द बरोबर आहे असे सांगितले आणि बाकीचे शब्द चुकीचे आहेत असे ते म्हणाले. आता हा होता तात्विक वाद. मात्र माझी चूक मला काही कबूल नव्हती. मी गुरुजींबरोबर वाद घालू लागलो. मला माझे तीनही शब्द बरोबरच वाटत होते परंतु माझा हा आग्रह गुरुजी काही केल्या ऐकेनात. शेवटी मी ही तक्रार घेऊन मुख्याध्यापकांकडे गेलो. तिथेही मी माझा आग्रह सोडला नाही. शेवटी मुख्याध्यापकांनी माझे तीनही शब्द बरोबर असल्याचे सांगितले. मला खूप काही जिकल्याचा आनंद झाला. अर्थात शुद्धशब्द म्हणून ते माझे शब्द बरोबरच होते. असा माझा स्वभाव. अन्याय सहन करणे नाही.

पुढे मी मोठा झाल्यावर आगरकरांच्या बरोबर पुणे येथे न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज सुरू केले आणि अल्पवेतनावर शिक्षणाचे महान कार्य करू लागलो. त्यावेळी ब्रिटिश सरकारचा जनतेवर होणारा अन्याय पाहून मन पिळवटून निघत होते. ब्रिटिश सरकारविरोधी पेटून उठणारा मी काही एकटाच नव्हतो. मात्र काही तात्विक मतभेदांमुळे मी माझे कार्य माझ्या पद्धतीने सुरू केले. 'केसरी व मराठा' या वर्तमान पत्रातून ब्रिटिश सरकारच्या अन्यायाविरोधी संघर्ष करायला सुरूवात केली. याच केसरी वृत्तपत्रातून 'सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे का?' हा परखड लेख लिहिला आणि जनतेला जागृत केले. या प्रकारात कित्येक वेळा राजद्रोहाचा खटला माझ्यावर भरला गेला. मंडालेच्या तुरुंगात शिक्षा भोगावी लागली. त्या परिस्थितीतही 'गीतारहस्य', 'ओरायन', 'आयचि वसतिस्थान' या अजरामर ग्रंथांची निर्मिती माझ्या हातून झाली.

मित्रांनो, एक सांगू मी काही फार मोठा होतो असं नाही बरं का! मात्र माझी काम करण्याची पद्धत वेगळी होती. स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय

शिक्षण आणि स्वराज्य ही माझ्या कार्याची चतुःसूत्री होती. याप्रमाणेच मी जगत आलो. अन्यायाविरोधी चीड, जाज्वल्य राष्ट्रप्रेम, धीटपणा, उत्तम नेतृत्व, साधी राहणी इ. गुणांमुळेच मी युगपुरुष ठरलो आणि जनतेचे स्फूर्तीस्थान झालो. म्हणूनच सांगतो, तुम्ही देशाची काळजी घ्या, देश तुमची काळजी घेईल.”

तुमचाच
लोकमान्य टिळक

१२. मी बालगंधर्व बोलतोय ...

‘वद जाऊ कुणाला शरण गं

वद जाऊ कुणाला शरण गं...’

“आठवले ना गीत. माझी ओळख करून घ्यायला हे गीतच पुरेसे आहे. होय ना! तरीही सांगतो, मराठी रंगभूमीला पडलेले एक सुंदर स्वप्न, सूर - ताल, लय आणि अभिनय याची सुखे सुवर्ण गुंफण ज्याच्या ठायी असा एक भाग्यवंत कलाकार, नारायण श्रीपादराव राजहंस अर्थातच मी तुमचा लाडका बालगंधर्व बोलतोय. मला माहीत आहे आताची ही नवी पिढी मला फार ओळखत नाही तरी देखील तुम्ही सर्वांनी घरातील मोठ्या व्यक्तींच्या तोंडून माझे नाव नक्कीच ऐकले असेल किंवा जरी ऐकले नसले तरी मी नव्याने माझी ओळख करून देतो, मी रंगभूमीवर स्त्री भूमिका साकारणारा पहिला नाट्य कलाकार नारायण राजहंस म्हणजे बालगंधर्व.

माझा जन्म पुणे जिल्ह्यात २६ जून १८८८ रोजी झाला. परंतु माझे मूळगाव सांगली जिल्ह्यातील ‘नागठाणे’. वडिलांच्या फिरतीच्या नोकरीमुळे शिक्षण जेमतेम झाले; मात्र वडिलांच्या संगतीत सतारीच्या सुराचा प्रभाव माझ्यावर भरपूर झाला आणि खऱ्या अर्थाने तिथेच माझ्यातला कलाकार

मी... बोलतोय / बोलतेय । १३

हळूहळू घडू लागला. म्हणतात ना, माणसाच्या जडणघडणीत त्याच्या कुटुंबाचा फार मोठा सहभाग असतो नव्हे त्याच्या बऱ्यावाईट संस्काराची पहिली सुरुवातही त्याच्या कुटुंबापासूनच होत असते. त्याप्रमाणे बालपणापासूनच माझ्यातला कलाकार माझ्या वडिलांना जाणवू लागला.

मी जळगावला असताना माझ्यातील कला ओळखून आईवडील आणि नातेवाईकांनी मला मेहबूब खाँसाहेब यांच्याकडे गायन शिकण्याची व्यवस्था केली. ते माझे पहिले गुरू. मास्तर भास्करबुवा बखले यांचे शिष्यत्व पत्करल्यानंतर एकदा मी एका कार्यक्रमात गायन करीत होतो. त्यावेळी लोकमान्य टिळक देखील त्या कार्यक्रमाला उपस्थित होते. त्यांना माझे गायन इतके आवडले की ते त्याचक्षणी सहज बोलून गेले, बालगंधर्व सुंदर गातोस रे! त्यावेळेपासून या नारायणाला लोक बालगंधर्व म्हणूनच ओळखू लागले. या दरम्यान सुदैवाने शाहू महाराजांची आणि माझी एका अशाच कार्यक्रमाप्रसंगी भेट झाली. तेव्हा मी एका भजनाचे गायन करीत होतो. माझे गायन ऐकून शाहू महाराजांनी मला किलोस्कर नाटक मंडळीकडे सुपुर्द केले. माझी रंगभूमीवरील कारकीर्द खऱ्या अर्थाने सुरू झाली ती इ. स. १९०५ पासून किलोस्कर संगीत मंडळी या संस्थेमधून. मला अजूनही आठवते ते नाटक होते, शाकुंतल. लहान मुलांचे जसे एखाद्या खेळावर किंवा त्याच्या खेळण्यावर जीवापाड प्रेम असते त्याप्रमाणे मी नाट्यभूमीचा निःस्सीम भक्त होतो आणि आहेच. अनेक स्त्री भूमिका गाजवल्या आणि रसिकांची मनमुराद दाद मिळवण्याची संधी इथेच प्राप्त झाली. नाट्य रसिकांना पुरेपूर आनंद मिळावा, नाटक पाहून मानसिक समाधान मिळावे म्हणून मी मनापासून प्रयत्न करीत असे. मला माहीत होते फक्त कला सादरीकरण चांगले असून चालणार नाही तर त्यासाठी आवश्यक वातावरण निर्मिती देखील तितकीच महत्त्वाची आहे. यासाठी मी नाटकाची सजावट किंवा कपडेपट भारदस्त व्हावा म्हणून भरमसाठ खर्च करीत होतो. वैयक्तिक माझ्या स्त्री भूमिकेसाठी तर जास्तीत जास्त किमती शालूच वापरत होतो. याचा प्रेक्षकांवर फार छान प्रभाव पडे.

तुम्हाला प्रश्न पडेल मी स्त्री भूमिका का केल्या ? तुमचा प्रश्न अगदी

बरोबर आहे. मी स्त्री भूमिका साकारण्यामागचे खरे कारण म्हणजे त्यावेळची सामाजिक परिस्थिती. त्याकाळात महिला नाटकात काम करायला तयार होत नसत, घरातूनच त्यांना परवानगी मिळत नसे. परिणामी माझ्यासारख्या कलाकाराला ही भूमिका पार पाडावी लागे. मला नाटकाचे एवढे वेड लागले की काही तात्विक वादातून आणि माझ्या काही अट्टाहासामुळे मी बऱ्याच जबाबदाऱ्या अंगावर घेऊन किलोस्कर मंडळीतून बाहेर पडलो.

काही कालावधीनंतर मी माझी स्वतंत्र गंधर्व संगीत मंडळाची अर्थात गंधर्व नाटक कंपनी स्थापना केली. त्याकाळात इ.स.१९२१ मध्ये कर्जात अडकलेला नारायण उर्फ बालगंधर्व हा एकमेव मालक होतो. परंतु हळूहळू परिस्थिती बदलत गेली आणि मराठी नाट्य रसिकांच्या हृदयावर अधिराज्य गाजवणार एकमेव सम्राट बनलो. कारण त्या काळात स्त्रिया नाटकात काम करीत नसत. तेव्हा मी स्त्री कलाकाराची भूमिका अगदी हुबेहूब वठवत होतो. या भूमिकेमुळे रसिकांनी मला अगदी डोक्यावर घेतले. सांगायची गंमत म्हणजे यासाठी मला समस्त स्त्री वर्गाकडूनही फार मोठ्या प्रमाणात दाद मिळत गेली.

माझी महाराष्ट्राला ओळख झाली ती म्हणजे मानापमान नाटकातील भूमिकांच्या सरस भूमिकेमुळे. माझ्या स्त्री भूमिकेतून मी स्त्रीत्वातले जे जे काही चांगले, सात्विक, पवित्र, सुंदर, इ. दाखवण्याचाच मी प्रयत्न करत होतो. स्त्रियांचे हसणे, लाजणे, मुरडणे, चालणे, बोलणे इ. गोष्टी जेवढ्या कष्टाने शिकलो तेवढ्याच कष्टाने साकार करीत होतो. भरीस भर म्हणून माझा भावस्पर्शी चेहरा, अंतःकरणातल्या प्रेमाच्या ओलाव्याचा स्पर्श असणारा रसाळ आवाज यामुळे माझ्या अभिनयाइतकेच माझे गायन देखील रसिकांच्या पसंतीत उतरत होते. शाकुंतलमधील शाकुंतला यासारख्या जवळजवळ २५ विविध नाटकांत स्त्री भूमिका केल्या. 'सौभद्र'मधील सुभद्रा, 'शारदा'मधील शारदा, 'संशयकल्लोळ'मधील रेवती, मृच्छकटिक मधील वसंतसेना इ. भूमिका माझ्या अजरामर ठरल्या हे नक्कीच. १९५५ साली संगीत 'एकच प्याला' या नाटकात साकारलेली सिंधू ही माझी शेवटची भूमिका ठरली. असे असले तरी आजही रसिक एकच प्याला

म्हटले की ती सिंधू आठवतात.

अभिनय व गायनाने मंत्रमुग्ध करणाऱ्या माझ्यासारख्या कलाकाराला अनेक पुरस्कार मिळाले. त्यातलाच संगीत अकादमीचा, 'राष्ट्रपती पारितोषिक' आणि १९६४ मध्ये मिळालेला, 'पद्मभूषण' हा सन्मान माझ्यासाठी अनमोल आहे.

मित्रहो, तुम्ही खूप भाग्यवान आहात. कारण आजकाल कलाकारांच्या स्पर्धा घेतल्या जातात, विविध कार्यशाळा भरवल्या जातात आणि त्यातून कलाकारांना योग्य मार्गदर्शन केले जाते. दुर्दैव हेच की आजकाल पालकांच्या आपल्या पाल्याकडून अवास्तव अपेक्षा वाढल्या आहेत. पदरी मूल एकच असले तरी त्याने खेळाडू व्हावे, कलाकार व्हावे, गायक व्हावे, चित्रकार व्हावे, अभ्यासात अव्वल व्हावे इ. हे सगळेच कसे शक्य होईल ?

बालमित्रांनो, आपल्यातला खरा पैलू ओळखा त्याला घडवा. कलाकार हा जन्मजात असला तरी प्रयत्नाने निश्चितच घडवू शकतो हे मात्र खरे. फक्त मिळालेली संधी ओळखा व त्या संधीचे सोने करायला शिका बरस.

ठीक आहे बालमित्रांनो, जाताजाता पुन्हा एक गीत तुमच्यासाठी,
'नरवर कृष्णासमान, नरवर कृष्णासमान ...'

तुमचा
बालगंधर्व

H

१३. मी रवींद्रनाथ टागोर बोलतोय ...

‘जनगणमन’

“ज्या ज्या ठिकाणी राष्ट्रगीताचे शब्द कानावर पडतात त्या त्या ठिकाणी हात, पाय आपोआप सावधान स्थितीत स्थिरावतात आणि आपली राष्ट्रभक्ती जागृत होते. अशा या राष्ट्रभक्ती जागृत करणाऱ्या प्रतिभाशाली गीताची रचना कोणी केली असावी? हे गीत कधी लिहिले? कसे सुचले असावे हे गीत? ती व्यक्ती कशी असेल? आपल्याला भेटेल का? इ. असे अनेक प्रश्न तुमच्या मनात येतात ना! साहाजिकच आहे. म्हणूनच बालमित्रांनो, तुम्हाला खास भेटायला आज तुमच्याशी थोड्या गुजगोष्टी करायला आलो आहे. अर्थातच मी रवींद्रनाथ टागोर बोलतोय....

प्रथम मी माझा थोडा परिचय देतो आणि त्यानंतर माझे कार्य व माझ्या आयुष्यातील काही गमतीजमती सांगतो, माझा जन्म प. बंगालमधील ‘केलक्ता’ येथे ६ मे १८६१ रोजी एका श्रीमंत व विद्यावंत कुटुंबात झाला. माझे वडील देवेन्द्रनाथ टागोर फार हुशार व हौशी होते. नोबेल पारितोषिक पटकावणारा पहिला भारतीय हा माझा सर्वात मोठा गौरव आहे.

चला तर माझ्या आयुष्यातील काही गमतीजमती ऐकणार ना? तुम्हाला जसे गोठ्या, छोट्या, बाबू इ. असे लाडाचे नाव असते ना तसेच मलादेखील एक लाडाचे नाव होते, रबी. मला घरातील व माझे जवळचे सर्व नातेवाईक रबी या नावाने बोलवत. मलाही ते नाव लहान असताना खूप आवडत

मी... बोलतोय / बोलतेय । १७

असे. लहानपणापासूनच मला लेखन, वाचनाची आवड होती. तरीदेखील मी कवी कधी झालो हेच कळले नाही. कारण मी खूप लहानपणापासून काव्यरचना करीत होतो. तुम्हाला आश्चर्य वाटेल. पण मी माझी पहिली काव्यरचना वयाच्या आठव्या वर्षी केली. कथा, निबंध, इतिहास, भाषा विषयाची पुस्तके, कविता इ. जवळजवळ २२३० आणि त्याहून अधिक प्रकारचे लेखन मी केले आहे. माझ्या निवडक कवितांचा संग्रह सन १९१२ 'गीतांजली' या नावाने प्रसिद्ध झाला. या काव्यसंग्रहाचे इंग्रजीसह अनेक भाषेत भाषांतर झाले आणि ते लोकप्रियही झाले. आता तुम्ही म्हणाल मी शाळा शिकलो की नाही ?

तुमच्या मनातील शंका अगदी बरोबर आहे. मला नेहमी नवनवीन गोष्टी शिकण्याचे फार वेड होते. मला पारंपारिक व त्यावेळच्या घोकंपट्टी शिक्षण पद्धतीचा तिटकारा होता. हे वडिलांनी जाणले. त्यांनी मला पुढील शिक्षणासाठी १८७७ साली इंग्लंडला नेले. तेव्हा मी अवघ्या १६ वर्षाचा होतो. तेथेही ब्रायटन स्कूल व विद्यापीठात शिकून देखील मी रूढ अर्थाने पदवीधर झालोच नाही. तेथे कायद्याचा, इंग्रजी वाङ्मयाचा भरपूर अभ्यास केला. मायदेशी परतल्यावर मी नवीन शिक्षणपद्धतीची शांतीनिकेतन व विश्वभारती ही विद्यापीठे स्थापन केली. तसेच बंगाली भाषेत 'नैवेद्य', 'चैताली' इ. काव्यसंग्रह प्रकाशित केले आणि खऱ्या अर्थाने कवी म्हणून माझा नावलौकिक झाला.

मी फक्त कविताच लिहीत होतो असे नाही बरं का! तर मी कविता, कथा, नाटक, वैचारिक लेखदेखील लिहीत होतो. भारत, पाकिस्तान विभाजनाच्यावेळी लिहिलेल्या 'पाणी और पूल' या लेखाने अनेक लोकप्रियता मिळवली. एवढेच नव्हे; तर देशभक्तीने ओतप्रोत भरलेल्या या लेखामुळे समाजात शांतता पसरवण्याचे देखील चांगले कार्य केले. मी लिहिलेले गीत जसे भारतात राष्ट्रगीत म्हणून गायले जाते तसेच बांगलादेशाचेही राष्ट्रगीत मीच लिहिलेले आहे. या दोन्ही गीतांतून देशाचे छान वर्णन केले आहे. ज्या गीतामुळे मी राष्ट्रकवी म्हणून अजरामर झालो अशा हे जन-गण-मन राष्ट्रगीत आणि माझे साहित्य लेखन आपणाला सदैव दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक व स्फूर्तीदायी राहील, अशी आशा वाटते."

॥जयहिंद॥

H

१४ . मी राजर्षी शाहू महाराज बोलतोय ...

‘माझी जनता फक्त प्राथमिक शिक्षणाने जरी शिक्षित झाली
तर मी माझे राज्य या जनतेच्या हाती सोपवेन’

“ओळखले ना मला ? होय, मी तुमचाच राजा राजर्षी शाहू महाराज
बोलतोय.... माझा जन्म २६ जून १८७४ रोजी ‘कागल’ येथील घाटगे
घराण्यात झाला. माझे मूळ नाव यशवंत होते. माझ्या वडिलांचे नाव
जयसिंग तर आईचे नाव राधाबाई. मी खूप भाग्यवान ठरलो याचे कारण
असे की, कोल्हापूर संस्थांनाचे चौथे शिवाजी महाराज यांच्या मृत्युनंतर
त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी १७ मार्च १८८४ रोजी मला त्यांच्या पदरी
दत्तक घेतले. मी त्यावेळी अवघ्या दहा वर्षांचा होतो. माझे शाहू हे
नामकरण झाले. माझ्यासारख्या या राजकुमाराचा वयाच्या १७ व्या वर्षी
विवाह झाला. सांगायची गंमत म्हणजे माझी पत्नी अर्थात माझी महाराणी
त्यावेळी फक्त १२ वर्षांची होती आणि वयाच्या २०व्या वर्षी कोल्हापूरच्या
राज्यकारभाराची सूत्रे हाती घेतली. आता तुम्ही म्हणाल एवढ्या लहान
वयाचा राजा राज्यकारभार कसा करत असेल ? तुमच्या मनातील शंका

मी... बोलतोय / बोलतेय । १९

अगदी रास्त आहे.

मी शेतकऱ्यांसाठी व कामगारांसाठी केलेला एक उपदेश तुम्हा सर्वांना आठवतो का पाहा. मी तेव्हा त्यांना म्हटले होते, गवताच्या एका काडीला काही महत्त्व नाही मात्र गवताच्या पेंडीला नक्कीच महत्त्व आहे. म्हणून संघटित व्हा. अशा उच्च विचारांचा प्रभाव माझ्यावर होता त्याचे कारण मी प्रेजर नावाच्या विद्वानाच्या सहवासात सर्व विषयांचा अभ्यास केला होता. राज्यातून फेरफटका मारत असताना माझ्या हे लक्षात आले की, समाजात निरर्थक रूढी, परंपरा, जातीभेद, निरक्षरता इ. चे स्तोम माजले आहे. या शोषित-पीडितांची प्रगती करायची असेल तर त्यांचे अज्ञान आधी दूर केले पाहिजे. म्हणूनच मी इ.स.१९१७ साली प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यासंबंधीचा जाहीरनामा काढला. ज्या प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारासाठी आजही सरकार अतोनात प्रयत्न करीत असते. नुसते शिक्षण घ्या म्हणून कोणी शिकणार नाहीत म्हणून मी अस्पृश्यांसाठी शाळा, वसतिगृह काढून त्यांना जास्तीत जास्त साक्षर होण्यास भाग पाडत राहिलो आणि फक्त साक्षर असूनही उपयोग नाही तर समाज शहाणा व सुसंस्कारित असला पाहिजे म्हणून निपाणी येथे डेक्कन रयत संस्थेची स्थापना केली. वेदोक्त प्रकरणात पडलेल्या पुरोहितांना वठणीवर आणण्यासाठी त्यांची वतने रद्द केली आणि वतनदारांच्या जाचातून शेतकऱ्यांची कायमची मुक्तता केली आणि त्या ठिकाणी पगारी तलाठी नेमले. एवढेच नाही; तर स.न.१९१८ मध्ये मागास वतने देखील रद्द केली आणि त्यांना जमिनी मिळवून दिल्या. 'जमिनी कसा आणि स्वाभिमानाने जगा, वेठबिगारीला बळी पडू नका' असा मोलाचा सल्ला त्यांना दिला. जनहो, सांगताना मला जेवढा अभिमान वाटतो ना, त्याच्या कितीतरी पटीने या योजना राबवताना त्रास झाला. पारंपारिक रूढी विरोधात काही करायला जनता सहजासहजी तयार होत नाही हे तुम्ही जाणताच. समाजात पाळली जाणारी अस्पृश्यता पाहून मला भयंकर चीड येते. या समाजात समानता आणण्यासाठी मी शाळा, वसतिगृहाबरोबरच दवाखाने, विहिरी काढल्या, कार्यालये, कचेऱ्या इ. तसेच सरकारी नोकरीत ५० टक्के राखीव जागा ठेवण्याचा क्रांतिकारी निर्णय

मी घेतला. यासाठी मला अतोनात विरोध सहन करावा लागला. परंतु मी घेतलेला एखादा चांगला निर्णय राजदरबारातून तितक्याच ताकतीने राबवला जात होता याचाही मला गर्व वाटतो.

मला अभिमान वाटतो मी माझ्या जनतेला शहाणे करण्याचा प्रयत्न केला त्या प्रयत्नेला जनतेने मनापासून साथ दिली. आंबेडकरांच्यासाख्या महान व्यक्तींसाठी काही करण्याची संधी मिळाली. पुढे जाऊन माझे कार्य अधिकाधिक प्रकाशमान व्हावे, हीच मनापासूनची इच्छा आहे.”

H

१५. मी सुभाषचंद्र बोस बोलतोय...

‘तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हे आज़ादी दूंगा’

“ही माझी घोषणाच पुरेशी आहे तुम्हाला माझी ओळख करून देण्यासाठी. ओळखलंत ना मला ? हो, अगदी बरोबर. मी नेताजी सुभाषचंद्र बोस बोलतोय...

२३ जानेवारी १८९७ रोजी जन्मलेल्या या देशपुत्राला तमाम जनतेने सच्चा देशसेवक व क्रांतिकारी म्हणून स्वीकारले ही खूप मोठी गोष्ट आहे. कारण मी त्यावेळच्या राजकीय परिस्थितीचा विचार केला तर इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडणारा एक जहालमतवादी क्रांतिकारक आहे. माझे वडील नावाजलेले सरकारी वकील जानकीनाथ तर अतिशय धार्मिक प्रवृत्तीची आणि सुशिक्षित अशी माझी आई प्रतिभादेवी. दोघांच्याही इच्छेनुसार मी १९२० साली इंग्लंडमध्ये आय. सी. एस. अत्यंत सन्मानाने उत्तीर्ण झालो मात्र मी कधीही सरकारी नोकरी केली नाही. मला ते मान्यच नव्हते. मला अभ्यासाइतकेच समाजकार्य करायचे होते. त्यावेळचा एक प्रसंग तुम्हाला सांगतो.

माझ्या घरासमोर एक अपंग म्हातारी भीक मागत बसलेली असायची.

जीर्ण काया, फाटके-तुटके कपडे, शरीर सुरकुतलेले, दैनावस्था असे तिला पाहिले की मला अपराध्यासारखे वाटायचे. मला वारंवार मनात विचार येऊ लागला. या म्हातारीला राहायला साधे झोपडे नाही, पोट भरेल इतके अन्न नाही की पुरेसे कपडे नाहीत. आपण मात्र मोठ्या तीन मजली हवेलीत राहातो, भरपूर चांगलेचुंगले खातो हे योग्य आहे का ? जगात एवढे दैन्य, दुःख भरलेले असताना आपण मात्र ऐषारामात जगतो हे कितपत योग्य आहे ? हे नक्कीच बरे नव्हे. या प्रसंगाने बराच वेळ माझे मन बेचैन झाले. काय करावे सुचेना. मी त्यावेळी ट्रामने कॉलेजला येत-जात होतो. मी ताबडतोब मनाशी निश्चय केला, गाडीने जाण्याऐवजी आपण पायी कॉलेजला गेलो-आलो तर काही फरक पडणार नाही. आणि त्याच क्षणापासून येण्याजाण्याचे पैसे वाचवून ते पैसे मी घरासमोर भीक मागणाऱ्या त्या आजीला देऊ लागलो.

अशा छोट्यामोठ्या कामाचा एक वेगळाच ठसा जनमानसात पसरू लागला. देशभक्तीने प्रभावित होऊन स्वातंत्र्य चळवळीत मी स्वतःला झोकून दिले. केवळ विनंत्या व मागण्या करून मवाळ वृत्तीने इंग्रजांकडून आपल्याला स्वातंत्र्य मिळणे शक्य नाही हे जेव्हा मला जाणवले तेव्हाच मी 'फॉरवर्ड ब्लॉक' या नवीन जहाल पक्षाची स्थापना केली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात इंग्रजांच्या नजरकैदेतून शिताफीने निसटून मी जर्मन व जपान गाठले. जपान हा इंग्रजांचा शत्रू असल्याने त्यांच्या मदतीने मी माझे काम चालू ठेवले. इंग्रजांच्या सैन्यात अनेक भारतीय होते. त्यांना एकत्र करण्याचे महाकठीण काम मी फार हुशारीने केले. त्याचबरोबर इतर भारतीयांना एकत्र करून मी 'आझाद हिंद सेना' व 'आझाद हिंद सरकार'ची स्थापना केली. ज्या रित्र्यांच्या समाजकार्याची तुम्ही महती गाता अशा महान विभूती भगिनी माझ्या या कार्यात सहभागी होत्या. मला सांगायला फार अभिमान वाटतो की त्या काळात देखील झाशीच्या राणीच्या पावलावर पाऊल ठेवून कार्य करणाऱ्या महिलांचा एक भक्कम संग माझ्याबरोबर होता. त्या पथकाला 'झाशीची राणी पथक' हे नाव मी फार अभिमानाने दिले होते. या सर्व महान विभूतींचे मला फार मोलाचे सहकार्य मिळाले. माझ्या

या जहाल विचारांनी इंग्रज सरकार त्रस्त झाले. भारतात असताना अनेक वेळा इंग्रजांनी मला तुरुंगवासाची शिक्षा दिली. आता मात्र मी भारताबाहेर राहून माझ्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी झटत होतो हे इंग्रज सरकारला सहन होण्यासारखे नव्हते. मी देखील तेवढ्याच जिद्दीने भारतातील जवानांना जाहीर आव्हान केले, “तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हे आजादी दूंगा” माझ्या या तळमळीच्या हाकेला अनंत तरुणांनी दाद दिली. म्हणूनच आम्ही २६ जानेवारी १९४४ या दिवशी रंगून येथे भारताचा स्वातंत्र्यदिन साजरा करून ब्रिटिशांची गुलामगिरी झुगारून दिली.

१८ ऑगस्ट १९४७ रोजी जपानहून रशियाला जाताना विमान दुर्घटना झाली. सांगताना माझा उर भरून येतो. मी माझ्या देशबांधवांचा एवढा लोकप्रिय झालो की या दुर्घटनेला जवळजवळ ६० वर्षे झाली तरीही ही जनता मायमाउली अजूनही या दुर्घटनेवर विश्वास ठेवायला तयार नाही. एवढा विश्वास या नेताजीवर होता हे आज सांगताना मला खरोखरच अभिमान वाटतो.

शेवटी एवढेच सांगेन चांगल्या कार्याची सुरुवात कठीण असते मात्र अशक्य नसते. फक्त तुमच्या अंगी धाडस असले पाहिजे बरस.”

H

१६. मी राणी लक्ष्मीबाई बोलतेय...

“मेरी झाशी नही दुँगी”, ब्रिटिश सरकारला ठणकावून सांगणारी ती मीच सरदार मोरोपंत तांबे यांची कन्या मन्नू उर्फ राणी लक्ष्मीबाई बोलतेय. माझा पोशाख हीच माझी ओळख झाली; कारण इतिहास देखील तितकाच रक्तरंजित आणि धाडशी आहे. थोडाफार इतिहास तर तुम्हीही जाणताच तरीही मी माझी थोडीशी ओळख करून देतेच.

माझे वडील मोरोपंत तांबे हे दुसरे बाजीराव यांच्याकडे सरदार होते. त्यांची मी लाडकी कन्या मनकर्णिका. मला सगळेजण मन्नू म्हणत. तुम्हाला सांगायचे म्हणजे मलादेखील मन्नू हे नाव फार आवडे. तुम्हाला जसे तुमचे लाडाचे नाव आवडते अगदी तसेच. म्हणतात ना, मुलगी ही बाबाची लाडकी असते त्याप्रमाणे मी देखील माझ्या बाबांची फार लाडकी होते. ज्या काळात मुली घराबाहेर पडत नव्हत्या त्या काळात मला माझ्या वडिलांनी अगदी मुलासारखे घडवले. त्यांनी मला तलवार, भालाफेक, धनुष्यबाण, घोड्यावर बसणे इ. हर एक प्रकारचे युद्धाचे शिक्षण दिले. माझे वडील म्हणायचे,

“माझी मन्नू एक हुशार, धाडशी व शूर मुलगी आहे. तिला योग्य वर

मिळावा बरस!”

एके दिवशी नानासाहेब पेशवे हत्तीवरून फिरायला चालले होते. तेव्हा मलाही त्या हत्तीवर बसण्याचा मोह झाला. मी अगदी लहान मुलांसारखे हत्ती धरून रडू लागले. तेव्हा माझे वडील म्हणाले,

“मनू बाळा तुझ्या नशिबात हत्ती कुठला?”

वडिलांची अंतःकरणातली तळमळ मला जाणवली. मी तात्काळ वडिलांना उत्तर दिले, “बाबा, या तुमच्या पोरीच्या घरी एकच काय दहा दहा हत्ती पोसलेले दिसतील तुम्हाला.”

योगायोग माझा विवाह झाशी संस्थानचे राजेगंगाधर नेवाळकर यांच्याशी झाला आणि ही मनू झाशीची राणी अर्थात राणी लक्ष्मीबाई झाली.

गप्प बसेल तर ही मनू कसली! मी सासरी गेल्यावर देखील तिथे मैत्रिणींना मल्लयुद्ध, घोडदौड, ढाल तलवार इ. युद्धकला शिकवल्या. मला १८५१ साली एक छान पुत्ररत्न झाले. घरात आनंदीआनंद झाला. परंतु हा आनंद विधात्याला मान्य नव्हता जणू म्हणूनच ते माझं गोंडस बाळ तीन महिन्यातच स्वर्गवासी झाले. मग मी दामोदर नावाचा मुलगा दत्तक घेतला. माझ्या दुःखावरची ही पुंकरही फार काळ टिकली नाही. थोड्या कालावधीतच माझे पतीही मला सोडून गेले. परंतु दुःख करत बसण्याची ही वेळ नव्हती. चोहोबाजूंनी शत्रू टपूनच बसला होता. इंग्रज हात धुवूनच मागे लागले होते.

राजांच्या पश्चात राज्यकारभार माझ्या हाती आला. मी अतिशय सावधपणे व हुशारीने कारभार करून लागले हे काही सांगायला नको. परंतु दुर्दैव एवढे पाठी लागले होते की मी व माझे राज्य दोन्हीही धोक्यात येऊ लागले. इंग्रजांनी डलहौसीकरवी दत्तक वारस नामंजूर करून झाशी संस्थान खालसा करण्याचा जाहीरनामा काढला. एवढेच नाही तर मला ५००० रु. पेन्शन जाहीर केली. माझ्याच राज्यात येऊन मला नोकर बनवणारे हे कोण? माझ्या झाशीवर कब्जा मिळवू पाहणाऱ्या इंग्रजांना ही लक्ष्मीबाई साधी वाटली का? अजून ही राणी जिवंत आहे तोपर्यंत झाशीवर कोणाची करडी नजर पडू देणार? माझा आवेश आणि माझी गर्जना आसमंतात घुमली, ‘मेरी झाशी नही दूँगी...’

मी क्रंतिकारकांच्या मदतीने निकराचा प्रतिकार सुरू केला. राज्यातील सर्व युद्धसामग्रीची जमवाजमव केली. किल्ल्यांचे ढासळलेले बुरुज, खिंडारे रातोरात बांधले जाऊ लागले. माझे सैन्य तुटपुंजे, राज्य लहान मात्र कुशल नेतृत्व आणि युद्धकौशल्याने निपुण सैन्यापुढे इंग्रजदेखील चक्रावले. माझा त्वेष आणि निकराचा प्रतिकार पाहून इंग्रज चिंतातूर झाले. शेवटी इंग्रजांनी त्यांचा कुशल सेनापती ह्यु रोज याला प्रचंड सैन्यानिशी झाशीवर पाठवले आता मात्र माझी चिंता वाढली. तरीही मी तोफखान्यानिशी पठण सैनिक, बुंदेलखंडी सैनिकासह स्वातंत्र्ययुद्ध चालू ठेवले. झाशी टिकवण्यासाठी माझ्या प्रयत्नाची पराकाष्ठा सुरूच होती. माझे झाशीवाले निष्पाप मारले जाऊ लागले. माझा जीव तीळतीळ तुटू लागला. काय करावे कळनासे झाले. मला तात्या टोपेंची आठवण झाली. त्यांना मदतीची हाक दिली. तात्या मदतीला धावून आले मात्र ऐनवेळी मला मिळणारी तात्या टोपेंची मदत इंग्रजांनी रोखून धरली. एवढा निकराचा प्रतिकार चालू असताना कुंपणाने शेत खावे तशी माझी अवस्था झाली. कोण्या एका देशद्रोह्यामुळे इंग्रज झाशीच्या किल्ल्यात घुसले. मग मात्र मी महिषासुरमर्दिनीचा पवित्रा घेतला आणि शत्रूवर तुटून पडले. मी माझा दामोदर पाठीशी बांधला, ढाल छातीशी आणि कंबरेला तलवार घेऊन त्या वेढ्यातून अतिशय हुशारीने व धाडसाने निसटले आणि काल्पीला पोहोचले. ग्वाल्हेरचा किल्ला हस्तगत करून माझा कडवा विरोध चालूच ठेवला. इकडे ह्यु रोज, ब्रिगेडिअर स्मिथ आणि स्टूअर्ट यांनी तुफान गोळीबार करून माझ्या झाशीला अगदी घायाळ करून टाकले. आता मात्र मला माझा शेवट डोळ्यांसमोर दिसू लागला. काय करावे काही सुचेना. छोटा दामोदर माझ्या जवळच होता. त्याच्याही जीविताला धोका जाणवू लागला. म्हणून मी त्याला रामचंद्र देशमुखांच्या स्वाधीन केले आणि माझा घोडा भरधाव सोडला. मी वान्याच्या वेगाने धावत सुटले. मजल दरमजल गाटत होते. कुठे जायचे ? कुठे थांबायचे ? काय करायचे माहीत नव्हते. पण मला इंग्रजांच्या हाती लागायचे नव्हते. म्हणूनच धावत होते, धावत होते, धावत होते..... पण..... शत्रूच्या गोळीने डाव साधला आणि ही धाडशी, हिंमतवाली, शूर वीरांगणासाठी

१८ जून १८५८ ही काळरात्र ठरली आणि ही तुमची राणी लक्ष्मीबाई धारातीर्थी पडली.....

बस्स, देहात प्राण असेपर्यंत मी माझी झाशी लढत राहिले.

श्रोतेहो, ही झाशीची राणी तुम्हा सर्वांना विनंती करतेय, तुमच्या घराघरातील मुलगी, बहीण, आई, काकी, मामी इ. प्रत्येकीच्यातच ही राणी लपलेली आहे. तिला वाचवा. तिला ओळखा. तिला घडवा आणि तिला जागृत करा.”

‘बोलो, मेरी झाशी..नही दूँगी.....’

H

१७. मी सावित्रीबाई फुले बोलतेय...

‘विधवा स्त्री म्हणजे पाप !

त्यात तिला मूल होणे म्हणजे महापाप !’

“विधवा स्त्रीला सती जाण्यास भाग पाडणाऱ्या समाजाला त्यांच्याच भाषेत सडेतोड जाब विचारणारी व जोतिबांच्या मदतीने विधवांना व त्यांच्या मुलांना आसरा देणारी ही तुमचीच सावित्रीबाई फुले आज तुमच्यासमोर काही व्यथा मांडतेय. मी फक्त माझा उदोउदो करून घेण्यासाठी आले नाही तर तुमच्या प्रत्येकीच्यातच लपलेली सावित्री जागृत करायला आले आहे.

सातारा जिल्ह्यातील ‘नायगाव’ची ही कन्या ३ जानेवारी १८३१ रोजी खंडोजी पाटलांच्या घरात जन्माला आली. मला आनंद आहे हा दिवस तुम्ही ‘बालिका दिन’ म्हणून साजरा करता. किमान या एक दिवसासाठी तरी तुम्हा लोकांना या सावित्रीची आठवण येते. काही हरकत नाही. त्या निमित्ताने का होईना तुम्ही सर्व स्त्रिया एकत्र येता, माझे काही कार्य कथित करून मुलामुलींच्या मनात शिक्षणाची गोडी निर्माण करता, शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देता, शिकण्याची नवी उमेद त्यांच्यात निर्माण करता याचे मला मनापासून समाधान वाटते.

मी... बोलतोय / बोलतेय । ६९

परंतु खरंच सांगू तुम्हाला, माझे कार्य मोठे की छोटे हे माहीत नाही; मात्र समाजात स्त्रियांना मानाची वागणूक मिळावी, समाजातील नाहक अनिष्ट प्रथा बंद व्हाव्या, माझ्या सर्व भगिनी व्रतवैकल्यातून बाहेर पडाव्या आणि त्या स्वाभिमानाने जगाव्यात, हीच ती माझी माफक अपेक्षा होती. माझी अपेक्षा माझ्या मनात फुलवली ते माझे पती जोतिबा फुले यांनी. त्यांनाही माहीत होते की स्त्री शिकल्याशिवाय शहाणपण येणार नाही आणि घरातील विचारही बदलणार नाहीत म्हणूनच त्यांनी प्रथम मला शिकवले. तुम्हाला आश्चर्य वाटेल, मी अवघ्या नऊ वर्षांची व फुले तेरा वर्षांचे होते, तेव्हा आमचे लग्न झाले. तसं पाहिले तर या वयात तुम्ही अजून भातुकलीचा खेळ खेळता त्या वयात आम्ही जगाच्या उद्धाराचा विचार करीत होतो. स्त्री शिक्षणाचा पाया हा माझ्या घरापासून चालू झाला. हळूहळू हे शिक्षण समाजातील इतर स्त्रीपर्यंत पोहोचवण्याची जबाबदारी अर्थातच माझ्यावर आली. रुढीप्रिय, सनातनी आणि कर्मठ समाजात ही जबाबदारी पेलणे एवढेही सोपे कार्य नव्हते हे मलाही माहीत होते. परंतु हे काम केल्याशिवाय पर्याय नव्हता. एक स्त्री शिकली तर तिचे अखंड कुटुंब शिकल्यासारखे आहे हे मी जाणून होते. म्हणूनच हे काम करीत असताना लोकांच्या शिव्याशाप घेतल्या, शेणगोळे झेलले, दगडगोटे सहन केले पण मी मागे हटले नाही. पुण्यातील भिडे वाड्यातील पहिली शाळा चालवत असताना खूप कष्ट सोसावे लागले आणि आज खरोखरच स्त्रियांच्या शिक्षणाची घोडदौड पाहून मनापासून धन्यता मानते.

भगिनींनो तुम्ही शिकलात, शहाण्या झालात, उंबऱ्यातील माप ओलांडणारी माझी लेकर आज अवकाश ओलांडून ग्रहगोलांच्याही पुढे झेप घेत आहे, मोठमोठी व्यासपीठे गाजवत आहे. समाजकारण, राजकारण, क्रीडा, विज्ञान, एक ना दोन अनेक क्षेत्रांत स्वतःचा एक वेगळा दबदबा निर्माण करीत आहे, ही खूपच अभिमानाची गोष्ट आहे. तरीही माझ्या मनात काही शंका अजूनही तश्याच आहेत, एवढी शिकलेली माझी लेकर आजही व्रतवैकल्यात अडकत चालली आहे, नको त्या भंपक कल्पनेत स्वतःला गुरफटून घेत आहे, वंशवादीच्या खुळ्या कल्पनेने स्वतःच्या

पोटातील स्वतःचाच एक अंश नष्ट करत आहे. एवढी का मोठी झालीस तू! पोटातील स्त्रीभ्रूण नष्ट करण्याएवढी!

उठ नारी जागी हो, तू स्त्री आहे, कोणी भोगवस्तू नाहीस. स्वतःला नटवून सजवून मिश्रण्यासाठी तुझा जन्म नाही. तू जगाची उद्धारक आहेस. जोतिबांच्या निधनानंतर देखील ही सावित्री कंबर कसून उभी राहिली होती. केवळ स्त्रीमुक्तीची गंगोत्री म्हणून हे विसरू नकोस. तुझा जीव मारू नकोस. मुला-मुलींना समान न्याय दे. जशी मुलगी कणखर बनवतेस तसा मुलगाही सुसंस्कारी घडव. आज बलात्कारासारखे भयानक प्रकार घडत असताना तू डोळे झाकून बसली आहेस का ? फक्त अपराध्यांना शिक्षा करून चालणार नाही तर माणसाच्या मनातील अपराधी प्रवृत्ती नष्ट झाली पाहिजे. आणि हे फक्त तूच करू शकतेस.

H

१८. मी अवकाशयात्री कल्पना चावला बोलतेय...

“मोंटो बाळा, तुला या तीनपैकी कोणते नाव हवे?” नर्सरी शाळेत अचानक एक दिवस मुख्याध्यापिकांनी मला प्रश्न विचारला.

“कोणती तीन नावे?” माझ्या दीदीच्या हातातील शाळेत माझे नाव घालण्याच्या फॉर्मकडे पाहत मी विचारले.

“जी आताच तुझ्या सुनीता दीदीने सांगितली आहेत ती, १) ज्योत्स्ना, २) सुनयना आणि ३) कल्पना...” मुख्याध्यापिकांच्या तोंडचे वाक्य पूर्ण होते न होते तोच माझे उत्तर तयार,

“माझे नाव ‘कल्पना’. मला कल्पना हेच नाव हवे.”

स्वतःचे नाव स्वतः ठेवणारी आणि क्षणात निर्णय घेणारी ही मुलगी मोंटो अर्थातच तुमची कल्पना चावला.

नावाप्रमाणेच कल्पना विश्वात रमणाऱ्या, बाहुला-बाहुलीचे लव्ग लावण्यापेक्षा आणि भातुकली खेळण्यापेक्षा बाहेरच्याच जगात रमणाऱ्या, सायकल चालवणे, बागेला पाणी घालणे, विविध खेळांत बक्षीस मिळवण्याबरोबरच भरतनाट्यमही आवडीने शिकणाऱ्या या विलक्षण कल्पनाचा जन्म हरियाणामधील ‘करनाल’ या छोट्या शहरामध्ये १ जुलै १९६१ मध्ये झाला. एका छोट्या शहरातली, एका छोट्या कॉलनीत राहून,

७२ । मी... बोलतोय / बोलतेय

छोट्या गच्चीवर बसून चांदण्याशी हितगुज करणारी ही कल्पना एवढी मोठी कशी झाली? कशी बनली असेल अवकाशयात्री? या विषयी अनेक प्रश्न आणि कुतूहल तुमच्या मनात उत्पन्न होणे साहाजिक आहे. म्हणूनच हे सारे रहस्य उलगडण्यासाठीच मी कल्पना चावला तुमच्यासमोर उभी आहे.

तुम्हाला जसे लाडके एखादे नाव असते ना त्याप्रमाणे मलाही लहानपणी सर्वजण मोंटो म्हणत. माझी मोठी बहीण सुनीता, दिपा, भाऊ संजय आणि सर्वात लहान मी (कल्पना). त्यामुळे मी सर्वांचीच लाडकी होते. शाळेत देखील माझ्या हुशारीने आणि मनमिळाऊ स्वभावामुळे मी मित्र-मैत्रिणींबरोबरच शिक्षकांचीही लाडकी झाले. शाळेत असताना एकदा शिक्षिकेने सर्व विद्यार्थ्यांना मिळून एक चित्र काढायला दिले. सर्व विद्यार्थी चित्र काढण्यात गढून गेले. त्याचवेळी मी मात्र एकटीच वेगळे चित्र काढत बसले होते. नेमून दिलेली वेळ संपल्यावर शिक्षिकेने चित्र पाहिले तर माझे एकटीचेच चित्र सर्वांहून वेगळे होते. माझ्या चित्रात विमान, ग्रह, तारे, चांदण्या इ. पाहून त्यांनी मला विचारले,

“दिलेला विषय सोडून तू वेगळे चित्र का काढलेस?”

यावर माझे आत्मविश्वासाने दिलेले उत्तर ऐकून शिक्षिका आनंदित झाल्या. माझे उत्तर असे होते, “मला दुसरं काही सुचलंच नाही. मला विमानाचं चित्र काढायचं होतं. म्हणून मी विमानाचं चित्र काढलं.”

माझ्या या उत्तराने त्या रागावल्या नाहीत तर चित्र चांगले काढले म्हणून माझे कौतुकच केले. शिक्षकांचे असे वेळोवेळी मिळणारे प्रोत्साहन आपल्याला घडवण्यात खूप मोठे मोलाचे काम करते.

खरे सांगायचे तर मी कधी चूल - बोळके, बाहुल्यांशी खेळलेच नाही, नटणे, मुरडणे, वेगवेगळ्या हेअरस्टाईल करणे यापेक्षा मला सायकल चालवणे, संजयबरोबर पतंग उडवणे फार आवडे. अवकाशातून विमान किंवा हेलिकॉप्टर चालले की मी जमिनीवरूनच त्यांचा पाठलाग करत असे. पळून पळून अगदी थकून जायचे तरीही माझ्या मनाचे समाधान व्हायचे नाही. मला विमान चालवण्याचे स्वप्न दिसू लागले. माझा भाऊ संजय याने विमान उडवण्याचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी करनालच्या ‘फलाईंग क्लब’ मध्ये प्रवेश घेतला. मी देखील फलाईंग क्लबमध्ये प्रवेश

मिळवण्यासाठी वडिलांकडे हट्ट धरला. परंतु माझे दुर्दैव हे की त्यावेळी मुलींना प्रवेश दिला जात नव्हता. मला मनापासून खूप खूप वाईट वाटले.

मनातले स्वप्न मनातच ठेवून पुढे मी चंदीगड येथे अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. प्रवेश घेणाऱ्या आम्ही फक्त सात मुली होते त्यापैकी aeronautics मध्ये प्रवेश घेणारी एकमेव मी होते. वडिलांसह बऱ्याचजणांनी मला महिलांसाठी सुरक्षित व सोयीच्या शाखांची माहिती दिली मात्र मला अवकाश खुणावत होते. मी मनापासून खूप खूप अभ्यास केला आणि चांगल्या मार्कनि पास होवून शिष्यवृत्ती घेऊनच अमेरिकेला गेले. नवीन देशात पाठवणे कुटुंबाच्या जीवावर आले मात्र लेकीचे स्वप्न आई-वडील जाणून होते. अमेरिकेत परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी मला जापिअर हरिसन अर्थात जे.पी. या अमेरिकन विमान प्रशिक्षकाची खूप मोठी मदत झाली. माझे विमान चालवण्याचे स्वप्न पूर्ण झाले खरे मात्र याहूनही मला काही वेगळे करायचे होते. माझी प्रगती वाऱ्याच्या वेगाने बेफाम होती. मजल दरमजल करत नासामध्ये कधी गेले हे कळलेच नाही. सांगायला आनंद वाटतो की आता मात्र माझे स्वतःच्या मालकीचे एक विमान होते. स. न. १९८७ मध्ये माझी आई जेव्हा मला भेटायला कोलरेडो येथे आली तेव्हा मी तिला विमानाची सफर घडवून आणली. मुलगी विमान चालवत असताना तिच्या शेजारी बसण्याचा आनंद काही औस्य असतो. तिचा उर अभिमानाने फुलून आला, डोळे पाणावले. आईला वाटले लेकीचे स्वप्न पूर्ण झाले. परंतु मला एवढ्यावर थांबायचे नव्हते.

स्वप्न विमान चालवण्यापुरते मर्यादित नव्हते तर मला अवकाशात जायचे होते. माझ्या जिद्दीने मला चांगली साथ दिली. माझी १९९४ साली संशोधक पदावरून अवकाश यात्री विभागात निवड झाली. या निवडीचाही प्रसंग अगदी अविस्मरणीय आहे. भरपूर अर्ज आले होते. यातून या विभागात निवड होण्यासाठी फक्त २२ अर्जांची निवड करण्यात आली. ही निवड अतिशय क्लिष्ट व वेगवेगळ्या पातळीवर होणाऱ्या चाचण्यातून होते. विभागाच्या अन्य चाचण्याबरोबरच उमेदवाराच्या व्यक्तिमत्वाचा, भावनिक, मानसिक, स्वभाव, लोकांशी वागणूक इ. पातळीवर देखील सखोल चाचणी घेतली जाते. या सर्व चाचणीत कौटुंबिक पार्श्वभूमी परीक्षक

महत्त्वाची मानतात. विभक्त कुटुंबातील मुलं मानसिकदृष्ट्या खंबीरपणात कमी पडतात असे त्या परीक्षकांचे मत आहे. म्हणूनच मला सांगायला आनंद वाटतो की मी एकत्र कुटुंबात वाढलेली असल्याने विनाअट माझी निवड झाली.

१९९५ मध्ये ह्युस्टन येथील लंडन जॉन्सन स्पेस सेंटरमध्ये माझे खडतर प्रशिक्षण सुरू झाले. पाण्यात अगदी खोलवर अचानक टाकले जाते व उमेदवार धीर धरू शकतो का, याचा कस लावला जातो. पाण्याच्या दबावाखाली हालचाली कशा करायचे हे शिकवले जाते. अवकाशयानाची प्रतिकृतीच जमिनीवर असते. त्यात सर्व तांत्रिक बाबींची माहिती घेणे, वापर करणे, त्या चालवणे इ. कृती संगणकाच्या साहाय्याने करायच्या असतात. अवकाशात गुरुत्वाकर्षण बिलकुल नसते त्यामुळे जमिनीवर उभा राहणे, वस्तू हातात पकडणे, खाणे इ. क्रिया जाणीवपूर्वक वेगळ्या पद्धतीने कराव्या लागतात. यानाच्या भिंतींना धक्का मारून इकडून तिकडे जावे लागते. तरंगतच सर्व कामे करावी लागतात. पाणी ग्लासमधून पिता येत नाही, स्ट्रॉच्या साहाय्याने प्यावे लागते. एक थेंब जरी बाहेर आला तरी तो तरंगत राहतो. तो अचूक टिपावा लागतो. पिलेले पाणी घशाखाली उतरण्यासाठी स्नायूंची वेगळ्या प्रकारे हालचाल करावी लागते. अवकाशयान अवकाशात प्रवेश करत असताना अवकाश वीरांवर विपरित परिणाम होत असतात. उदा. उलट्या होणे, मळमळणे, शरीराला अस्थिरता जाणवणे इ. लक्षणे दिसू लागतात. यावर काय करावे याचेही प्रशिक्षण दिले गेले. ज्या गोष्टींना वा संकटांना यानात प्रत्यक्ष सामोरे जावे लागणार होते, अशा सर्व बाबींचा बारकाईने अभ्यास व प्रात्यक्षिकसह प्रशिक्षण पूर्ण केले. खरंतर तांत्रिक किंवा पुस्तकी अभ्यास, प्रशिक्षण आणि प्रत्यक्ष अनुभव यात जमीन - आसमानाचा फरक असू शकतो हे याच प्रशिक्षणातून उमेदवारांना सांगितले जाते. हे प्रशिक्षण जवळजवळ एक वर्ष चालले आणि रोमहर्षक अशा एस. टी. एस. ८७ या मिशनसाठी माझी निवड होणे ही माझ्यासाठी आणि भारतासाठी अभिमानाची गोष्ट झाली.

लहानपणापासून पाहिलेले स्वप्न पूर्ण होण्याची वेळ आली होती. मी कितीही मोठी झाले तरी मला माझी शाळा, माझे गुरुजन, माझा गाव,

नातेवाईक, मित्रमंडळी यांना विसरायचे नव्हते. म्हणूनच मी अवकाशात जाताना अधिकाऱ्यांच्या परवानगीने कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलनी भेट म्हणून दिलेला टी-शर्ट व स्मृतिचिन्ह माझ्याबरोबर घेतले. कोलंबिया हे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून बनवलेले हे पहिलेच यान. अतिवेगाने गुरुत्वाकर्षण कक्षेच्या बाहेर वातावरणाची सीमारेषा ओलांडून प्रवास सुरू झाला. सर्वकाही भयानक आणि रोमहर्षक होतं. यानाचा वेग प्रचंड होता. अवघ्या दीड तासात पृथ्वीची प्रदक्षिणा पूर्ण होत होती. प्रत्येक क्षणाचा आनंद अवर्णनीय होता. रोज जमिनीवरून आकाश पाहत होते. आज आकाशातून पृथ्वी पाहत होते. स्पेसवॉक अनुभव खरोखरच अवर्णनीय होता. आमचे अन्नदेखील खूप दिवस टिकणारे व प्रक्रिया केलेले असते. याबरोबरच आमचे काम, प्रयोग, विविध शोधकार्य याची प्रत्येक मिनिटाला नोंद असते. ज्याप्रमाणे आम्ही आमच्या कामात अगदी व्यस्त असतो त्याप्रमाणे खाली पृथ्वीवर आमच्या प्रत्येक घटनेच्या प्रतीक्षेत असतात. आम्ही ई - मेल, तसेच तत्सम माध्यमाद्वारे खाली शास्त्रज्ञांशी संपर्क साधत होतो. १९/११/१९९७ ते ५/१२/१९९७ असे १६ दिवस आम्ही कोलंबिया यानात अंतराळात राहिलो अर्थातच पृथ्वीभोवती २५२ फेऱ्या म्हणजे ३७६ तास २४ मिनिट मी अवकाशात सुमारे दीडशे किलोमीटर उंचीवर सुमारे एक कोटी किलोमीटर अंतर कापले आणि यशस्वी अभ्यासासह ही यात्रा सफल झाली.

जमिनीवर आल्यानंतर वातावरणाशी जुळवून घ्यायला आम्हाला थोडा वेळ लागला. तब्बल दोन दिवसानंतर मी माझ्या कुटुंबियांना भेटले. सर्वांचा आनंद गगनात मावेनासा झाला. माझ्या या धाडशी व यशस्वी मोहिमेचे फलित म्हणून पुन्हा एक सुवर्ण संधी चालून आली आणि माझी एस. टी. एस. १०७ या अवकाश फेरीसाठी कमांडर आणि फ्लायट इंजिनिअर म्हणून निवड झाली. पुन्हा ट्रेनिंग आणि पुन्हा नियोजन सुरू झाले. यावेळी मी शाळेची आठवण म्हणून एक सिल्कचा झेंडा तयार करून त्यावर National Science Laboratory चा लोगो आणि एका बाजूस एक शिक्षक वाकून नमस्कार करीत असलेल्या विद्यार्थिनीस आशीर्वाद देत असल्याचे चित्र होते. असा हा झेंडा मी माझ्या बरोबर घेतला.

१६/१/२००३ रोजी माझा दुसरा अवकाश प्रवास सुरू झाला. यावेळी काही प्राणी, वनस्पती यांच्यावरही प्रयोग करायचे होते. त्यासाठी काही किडे, कोळी, तृणधान्य, फुले, विषाणू, लहान मासे, आळ्या, शेवाळ, उंदीर इ. gd© space hab या खास प्रयोगशाळेत बरोबर घेतले होते. अवकाशयान कक्षीत साठीर फिरू लागले असे आमचे काम सुरू झाले. जवळजवळ ८० टक्के प्रयोग आमचे पूर्ण झाले.

शनिवार १/२/२००३ या दिवशी यान पृथ्वीवर पोहोचेल या दृष्टीने संगणकीय प्रक्रिया सुरू झाली. यानातील सर्व क्रिया पृथ्वीवरील नियंत्रण कक्षेशी सल्लंघ होत्या. पृथ्वीच्या वातावरणालगत असणारा प्रचंड विद्युतभाराचा थर मोठ्या कौशल्याने भेदून या सुरळीत जमिनीकडे झेपावत होते. कारण याच दरम्यान घर्षणामुळे धोका जास्त असतो म्हणून मी डोळ्यात तेल घालून काम करत होते. माझे सर्व सहकारीही तितकेच तत्पर होते. जमिनीवर उतरण्याचा आनंद काही क्षणावर येऊन ठेपला होता आणि बापरे... काही अघटित घडू लागले. जमिनीवर संपर्क काही दिसेना! हे काय होत आहे!! माझा आनंद क्षणभंगुर ठरतो आहे. मी मनोमन विधात्याचा धावा करू लागले. मात्र नियतीच्या मनात काही वेगळेच होते. शेवटच्या १६ मिनिटात संपर्क तुटला. कान बधीर होणारा महाभयंकर स्फोट झाला. नको ते घडले, आणि छे... सारे काही अवकाशात विरून गेले. माझ्यासारख्या स्वप्नवेडीसह इतर सहा ध्येयवेड्या अवकाशयात्रींची धगधगत्या यज्ञात आहुती पडली. नासासह माझा भारत दुःख सागरात बुडाला.

मित्रहो, आम्ही केलेले बरेच संशोधन तुम्हाला मार्गदर्शक ठरेल यात शंकाच नाही. परंतु, या ध्येयवेड्या कल्पनाच्या अनेक कल्पना अजून अपूर्ण आहेत. मी केलेले यशस्वी प्रयोग अजून तुम्हापर्यंत पोहोचवायचे होते. बघू या तुम्हापैकी कोणी ते माझे अपूर्ण काम पूर्ण करते का? तुम्हाला माझ्या लाख लाख शुभेच्छा असतील.”

H

१९. मी अन्यायग्रस्त बालिका / महिला बोलतेय...

‘स्त्रियांना घा इतका मान की
वाढेल आपल्या देशाची शान...’

‘मुलगा-मुलगी एकसमान
हाच आहे देशाचा बहुमान’

‘अरे हेट..... नकोय मला तुमच्या या महानतेची झूल आणि समानतेचा
बुरखा. असाल बहादुर तर तुमच्या हृदयावर हात ठेवून छातीठोकपणे सांगा,
तुमच्या देशात, तुमच्या गावात, नव्हे नव्हे तुमच्या घरात तरी मी सुरक्षित
आहे का? आणि महानतेच्या बाता मारताय. किती दिवस झुंजणार मी?
माझ्या सहनशीलतेला काही अंत आहे की नाही?’

जन्माला येण्याआधीपासून माझ्या जीवनाची कुचंबणा सुरू होतेय.
जन्माला येऊ घा म्हणून आधी भीक मागायची, जन्माला आल्यावर
शिक्षण घा, मला शिकू घा म्हणून भीक मागायची, मिळालेल्या
जोडीदाराबरोबर कर्तव्याची, जबाबदारीची सर्कस करताकरता फक्त मला
स्वाभिमानाने जगू घा म्हणून भीक मागायची, एवढेकरूनही शेवटी सुरक्षितेची

७८ । मी... बोलतोय / बोलतेय

भीक तर जन्मभर मागायचीच. आरे समजता काय तुम्ही आम्हाला. का म्हणून अस्थिर करून सोडताय आम्हा लेकी-सुनांना ? काय चूक आमची, स्त्री जन्म आहे ही चूक आहे! आरे सान्या जगात श्रेष्ठ असणारी संस्कृती आमची, मातेची पूजा करणाऱ्या शिवरायांची जिजाऊ आमचीच, पुत्र पाठीशी घेऊन लढणारी लक्ष्मीबाई आमचीच आणि धोक्याची चाहूल आली तरी जगाला नव्या संशोधनाची नवी दिशा देऊन धगधगत्या यानात आहुती देणारी कल्पनाही आमचीच. असं असतानाही या शिवबाच्या देशात अजूनही मला अन्याय सहन करावा लागतोय! केवढी लाजिरवाणी गोष्ट आहे ही.

माझ्यावर होणाऱ्या अन्यायाचा पाढा वाचावा तेवढा थोडाच झालाय हल्ली. गेल्या सहा महिन्यांत अमरावती जिल्ह्यात मला पेटवले, एका ठिकाणी ॲसिड टाकून जाळले, एकेठिकाणी चाकूने १६ वार करून मारले, हिंमणघाटात मला भरचौकात दिवसाढवळ्या पेटवले इ. अन्यायाचा आवाकाच इतका मोठा झालाय की माझे रूप दोन-तीन वर्षांच्या बालिकेचे असो वा सुशिक्षित प्राध्यापिका वा वैद्यकीय अधिकारी उच्चविद्याविभूषित नारीचे असो नराधमांच्या तावडीतून कोणीही सुटेना झाले आहे. रिकू पाटील ते निर्भया हत्याकांड आणि शालेय विद्यार्थिनी ते वयोवृद्ध नारी सान्याच ठिकाणी हैवानाच्या, वासनांध पशूंच्या तावडीत सापडून मला हवं तसं ओरबाडून-कुरकुरून टाकलं जातंय. सांगा मायबाप हो, सांगा मग मी जन्माला का येऊ ?

माझ्या या सुजलाम् सुफलाम् देशात म्हणे घटनेने महिलांना समान हक्क दिले, स्वातंत्र्य दिले. कुठाय ते स्वातंत्र्य आणि कुठाय तो हक्क ? मी सुंदर असणे म्हणजे बापाच्या जीवाला घोर. मी कुठे जायचे ? कधी यायचे ? कसे वागायचे ? कसे कपडे घालायचे ? हे सगळे सामाजिक जाणीवेतून ठरणार. का ?.... मी माणूस नाही ? हा कसला दहशतवाद. अरे बाहेरील शत्रूशी झुंज देणे खूप सोपे असते पण अंतर्गत दहशत नष्ट करणे फार अवघड असते. माझ्याच देशात माझा जीव घोटला गेला तर मी न्याय कोणाकडे मागायचा. आपल्या देशात अपराध्याला शिक्षा होईपर्यंत तो

अपराधीच म्हातारा होतोय. शिक्षा एकतर लवकर मिळत नाही आणि मिळालीच तर त्याचे विशेष गांभीर्य निघून गेलेले असते. मग मी कोणाला आधारभूत मानू ? माहेरी वडील, भाऊ, काका, आजोबा यांच्या आधाराने अन लव्घानंतर नवरा, सासरा, दीर, मुलगा यांच्या आधाराने जगायचे. तुम्हीच सांगा, काय अर्थ आहे माझ्या जगण्यात ?

अहो, देशाच्या कानाकोपऱ्यात कोठेही स्त्री जातीवर अन्याय होऊ दे, चार दिवस जनता आक्रोश करते, रस्त्यावर उतरते, फार फार तर मोर्चे होतात, केस दाखल होते, मोठमोठे पुढारी येऊन सहानुभूती देतात, आर्थिक मदत जाहीर करतात आणि सरतेशेवटी हां.. ती ना ती अशीच होती!!!! असं म्हणून सहज शेरा मारून रिकामे होता. बरस झाले तुमचे कर्तव्य ! कधीतरी एक सच्चा नागरिक म्हणून विचार केलाय ? का घडते असे ? अहो समाजभान, सत्वभान ठेवण्याचा ठेक कायम मीच फक्त घेतलाय ? समाजभान मुलानेही ठेवायला हवे. शेजारून जाणाऱ्या एखाद्या मुलीची छेड कोणी काढत असेल किंवा तुमच्यासमोर असं काही घडत असेल तेव्हा तुम्ही कधी त्याच्या कानशिलात वाजवलाय ? नाही ना. मग हे समाजभान नाही का ? कबूल आहे मला, कधीतरी मी देखील चुकली असेल. तेव्हा विचारा ना जाब मला देखील. प्रत्येकाच्यातच एक पोलीस असू द्या. जसं मला काही गोष्टींचं बंधन आहे आणि ते असावं तसंच काही बंधन मुलांनाही असू द्या ना. घराघरात पूर्वापार मिळणारे संस्कार हल्ली कमी पडत आहेत. म्हणूनच बहुतेक शाळेतून मूल्यशिक्षण सक्तीचे झाले आहे. असे मूल्यशिक्षण फक्त शाळेत नव्हे तर घराघरात, गल्लीत, गावात दिसू द्या. मुलगा-मुलगी दोघांनाही नैतिक मूल्यांचे शिक्षण बालपणापासूनच द्या. जसे वेल कोवळा आहे तोपर्यंतच त्याला हवा तसा आकार देतात, त्याप्रमाणे बालवयातच मूल्यशिक्षण मिळायला हवे. आपल्याला काय करायचे त्याचे ? असे म्हणून नाही चालत ना.

मी निर्भया असेल, मी अंकिता असेल, मी रिकू असेल नव्हे नव्हे मी तुमच्याच घरातील तुमची बहीण असेल, आई असेल वा मुलगी असेल या तमाम जनतेला आज निक्षून सांगू इच्छिते, नकोय मला तुमची सहानुभूती

आणि तुमच्या गोठलेल्या संवेदना आणि मानवतावादाचा नकली मुखवटा. नाही पाहायची मला तुमच्या आंधळ्या न्यायदेवतेच्या नाइलाजाची सत्वपरीक्षा. आता मीच स्वतःला जागृत करणार आहे. मीच मला म्हणेन, उठ, समोरच्या माणसाची नजर ओळख अन् किरण बेदी हो, सावित्री हो अन् अन्यायाला वाचा फोड, जिजाऊ हो आणि गनिमीकाव्याने शत्रूला चारीमुंड्या चीत कर, आपला परका ओळख आणि झाशीच्या राणीसारखी झुंझार हो. बास झाले आता अन्याय सहन करणे. ज्वाला आकाशी भिडल्या आहेत. आता माघार नाही. अहो, हे सगळे प्रकार सरकार नाही तर तुम्ही आम्हीच थांबवू शकतो. चला सारे मिळून अन्यायाला चिरडून टाकू. अन्याय नष्ट करू.”

H

२०. मी बहिणाबाई चौधरी बोलतेय....

‘अरे संसार संसार जसा तवा चुल्यावर
आधी हाताला चटके तव्हा मीयते भाकर’

“ओळखलंत ना मला! होय, मी तुमची बहिणाबाई. फार मोठे शिक्षून सवखून पदव्या नाही ओ घेतल्या मी. मी आपली निरक्षर ग्रामीण गृहिणी. हां! आता तुम्ही म्हणाल, काहीही न शिक्षण घेता या बाईने कविता कशा केल्या? त्या लिहिल्या कशा? आणि अशा अडाणी बाईचे लेखनसाहित्य कित्येक दिवसापासून अभ्यासक्रमात अभ्यासाठी आहे. हे कसे काय!! तुम्हाला आश्चर्यात टाकणाऱ्या माझ्या या साहित्यिक जीवनाचे रहस्य सांगण्यासाठीच तर मी तुमच्या पुढे उभी आहे.

माझा जन्म जळगाव जिल्ह्यातील ‘असोदे’ या गावी ११ ऑगस्ट १८८० रोजी अर्थात नागपंचमीच्या दिवशी झाला. उखाजी महाजनांची मी लेक. रोज मरे मरेतो कामं करायची मग कुठली आली शाळा आणि कुठलं आलंय शिक्षण. खूपच लवकर लग्न झाले. महाजनांची ही लेक चौधऱ्यांची सून झाली. तिथंही तेच. पहाटे उठल्यापासून हात चालू. अगदी भल्या पहाटे गाई-गुरांचे शेणघाण काढायचे, झाडलोट करायचे, पटापट आवखून शेतावर जाणाऱ्याला भाकरी बांधून घायची आणि आपणही शेतात राबत

राहायचं. हेच माझे शिक्षण आणि हेच माझे साहित्य आणि हीच माझी दिनचर्या. हे सर्व ऐकून तुम्हाला नक्कीच प्रश्न पडला असेल, मग मी काव्यरचना कधी केल्या ?

मित्र हो, मी निरक्षर होते जरूर; पण मला जीवन जगण्याचा साधा सरळ मार्ग सापडला होता. जीवनात सुख, आनंद, समाधान कसे शोधावे हे उमगले होते. सासरी आल्यावर प्रत्येक मुलीला माहेरची उणीव जाणवते, माहेरची ओढ सतावते. माझी ही ओढ माझ्या काव्यातून आपसूक बाहेर पडायची. भल्या पहाटे जात्यावर लेवा गणबोलीतील ओव्या... अशा काही मुखातून निघायच्या की मन माहेराला जाऊन यायचं. अहो यहा मनाचं तर काय सांगायचं, मन कधी कोणाचं जाणता आलाय ? मना, आता इथं तर नंतर तिथं. या मनावर मला सहज काव्य स्फुरलं ते असं...

‘मन वढाय वढाय, उभ्या पिकातलं ढोर,
किती हाकला हाकला फिरी येतं पिकावर
मन मोकट मोकट त्याले ठायी ठायी वाटा
जशा वान्यानं चालल्या पानावहल्यारे लाटा ’

घरात काम करता करता घरातल्या कामातून काव्य स्फुरायचे. शेतात गेले की तिथं असलेल्या बी-बियाणे, रोपे, झाडे-वेली, पशु, पाखरे, शेतातील अवजारे, शेतातील माती, एक ना अनेक विषय मला मिळायचे. जे माझ्या काव्यातून अलगत ऐकणाऱ्यांच्या हृदयात उतरायचे. त्या काळात गरिबी पाचवीला पुजलेली जणू. कधी पायात चप्पल नाही की अंगाला अंगभर कपडे नाही. अशा माझा धनी शेताकडं चालला की जीवाची लाही लाही व्हायची आणि आपोआप शब्द बाहेर पडायचे,

‘असा राजा शेतकरी, चालला रे आलवानी
देखा त्याच्या पायाखाले, काटे गेले वाकीसनी’

शेतात विहिरीवर, झाडावर चिमण्यांची वा सुगरणीची खोप पाहिली की नवल वाटायचं. माणसाला देवाने दोन हात, दोन पाय दिले असून एक घर उभारण्यासाठी उभं आयुष्य खर्च करावं लागतं. त्यातूनही कर्जाचा भला मोठा डोंगर डोक्यावर उभा राहतो. परंतु हे मुके पक्षी निसर्गातील टाकाऊ

वस्तूपासून घटंउभारतात. खरोखरच मुक्या पक्षांच्या कारागिरीला मनापासून सलाम करावासा वाटतो. त्याने बांधलेल्या खोप्याची वीण एवढी घट्ट असते की माणसाला ती सहजासहजी सुटणारही नाही म्हणूनच मी सहजच म्हणते,

‘अरे खोप्यामंथी खोपा, सुगरणीचा चांगला
देखा पिलासाठी तिनं, झोका झाडाले टांगला
पिलं निजली खोप्यात, जसा झुलता बंगला
तिचा पिलामध्ये जीव, जीव झाडाले टांगला’

खरं सांगायचे तर माझ्या सर्व काव्यरचना ह्या साध्या-सोप्या आणि बोलीभाषेतील अर्थात माझ्या खानदेशी भाषेतील आहेत. म्हणूनच ऐकणाऱ्यांच्या थेट काळजाला जाऊन भिडतात. आपले सणवार, संसार, मुलं-बाळं, जीवनात येणारे सुखदुःखाचे चढउतार, निसर्गात घडणाऱ्या घटना याकडे बघण्याचा समभाव दृष्टिकोन आणि सूक्ष्म निरीक्षण माझ्याकडे होते. रोजच्या कामातून मला बरंच काही शहाणपण मिळायचं ते मी काव्यातून व्यक्त करायची. लोकं म्हणतात, बहिणाबाई यांनी जीवनाचे तत्त्वज्ञान सोप्या शब्दात सांगितले. हे मला माहीत नाही मात्र प्रत्यक्ष अनुभवाशिवाय केवळ ज्ञान व्यर्थ आहे, अनुभवच माणसाला बरंच काही शिकवून जातो हे मी जाणते, नेमके तेच मी माझ्या काव्यातून व्यक्त केले आहे.

मी ही अशी निरीक्षर; परंतु माझ्या रचना ऐकता ऐकता माझी मुलं मोठी होत होती. माझा मुलगा सोपानदेव याने काही काही रचना लिहून ठेवल्या होत्या. त्याच्या जन्माअगोदर असेल किंवा माझ्या बालपणापासून कितीतरी रचना काळाच्या ओघात विसून गेल्या आणि एक दिवस माझ्या पाश्चात सोपानाने त्या रचना आचार्य अत्रे यांना दाखवल्या. तेव्हा अत्रे म्हणाले,

“अरे हे तर बावनकशी सोनं आहे. हे जर महाराष्ट्रापासून लपवून ठेवणे गुन्हा होईल.” असं म्हणून त्यांनी त्या सर्व काव्यांच्या प्रकाशनाची जबाबदारी घेतली आणि आज त्या सर्व रचना तुम्ही गुणगुणत आहात.

आज माझ्या काव्यरचना विविध अभ्यासासाठी आहेत, अनेक भाषेतून

अनुवादित आहेत, त्यावर लघुपट निघाले, एवढेच नव्हे; तर माझ्या राहात्या घराचे बहिणाबाई मेमोरियल ट्रस्ट नावाचे एक सुंदर संग्रहालय झाले आहे. हे सर्व पाहून मला खूप खूप समाधान वाटते. मी जाता येता सहज सहज सांगितलेले व्यवहारज्ञान तुम्हा सर्वांच्या गळी उतरावे हीच आशा आहे.’’

H

